

Universiteit Utrecht

DE GEMEDIEERDE MILLENNIAL

Een onderzoek naar de reflectie van de invloed van nieuwe media op de millennialgeneratie in *Ijstijd* en *Boek van de doden*

Lenneke Cuijpers
3948501

Begeleider: dr. S.B. (Sven) Vitse
Masterscriptie Literatuur en Cultuurkritiek
Hedendaagse Nederlandse Letterkunde
Universiteit Utrecht
22 juni 2017

‘Je weet nooit met hoeveel mensen je iets deelt en óf je iets deelt’

IJstijd, Maartje Wortel

Samenvatting

Een nieuwe generatie is volwassen: de millennial generatie (geboren tussen 1982 en 2005). Ook in de Nederlandse hedendaagse literatuur heeft de millennialauteur de literaire arena bestormd. De jonge schrijvers manifesteren zich zo luid en duidelijk dat ze ook als groep zeer aanwezig en zichtbaar zijn. Het idee heerst dat auteurs als Maartje Wortel en Philip Huff, onder andere door hun groepering rondom het met crowdfunding gefinancierde literaire tijdschrift *Das Magazin*, een nieuwe groep schrijvers vormen die met elkaar iets presenteren dat hen wezenlijk uniek maakt. Dat de generatie is opgegroeid met nieuwe media lijkt hierin een grote rol te spelen.

Om meer inzicht te krijgen in de impact van nieuwe media op de nieuwe generatie in de Nederlandse hedendaagse literatuur, concentreert dit onderzoek zich op de vraag: ‘Op welke manier reflecteren *IJstijd* (2014) van Maartje Wortel en *Boek van de doden* (2014) van Philip Huff de invloed van nieuwe media op de millennialgeneratie?’ Vertrekpunt is daarbij de generatietheorie van socioloog Karl Mannheim (1928), die – aangevuld met latere inzichten van sociologen en literatuurwetenschappers – het kader vormt om de millennialgeneratie te duiden. Daarbij wordt volop aandacht besteed aan de discontinue veranderingen in de formatieve periode en de sociaalhistorische kenmerken van de millennialgeneratie, zoals de authenticiteitseis, het zelfvertrouwen, de zoektocht naar houvast en de hechte band van millennials met hun ouders. Onder de discontinue veranderingen in de formatieve periode van millennials vallen de komst van nieuwe media en andere technologische ontwikkelingen. Deze discontinue veranderingen hebben gezorgd voor een tijd- en ruimtebeleving die kenmerkend is voor de millennialgeneratie. Ook heeft de komst van sociale media de generatie gevormd op relationeel gebied: meer dan oudere generaties buiten millennials het medium uit om contacten te leggen en te onderhouden. Kenmerkend voor de millennialgeneratie is dat ze daarbij de sociale en psychologische privacy hoger in het vaandel heeft staan dan de informationele privacy.

Om een antwoord te kunnen geven op de onderzoeksvraag richten de analyses van *IJstijd* en *Boek van de doden* zich daarom op drie aspecten: (1) de tijdsbeleving van de protagonisten in relatie tot de 24/7-maatschappij, (2) de ruimtebeleving van de protagonisten in relatie tot de geglobaliseerde wereld en (3) de relationele identiteit van de protagonisten als gevolg van het generatiespecifieke relationele contact. Hieruit blijkt onder andere dat in beide romans protagonisten worden opgevoerd met een verstoorde tijdsbeleving. Ook hebben de protagonisten een (onbewust) verlangen naar een thuis, een ruimte waar ze hun identiteit kunnen ontwikkelen. Op relationeel gebied zoeken beide protagonisten naar een authentieke identiteit, een zoektocht die voor beiden pas bevredigd wordt als ze de bevestiging krijgen dat ze gezien worden door een

ander. Verder onderzoek moet uitwijzen of dergelijke tendensen ook terug te vinden zijn in andere (Nederlandstalige) romans van millennialauteurs.

Inhoudsopgave

1. Inleiding	6
2. Theoretisch kader	9
§ 2.1 Vorming van het generatiebegrip	10
§ 2.1.1 Het Generatieprobleem	12
§ 2.1.2 Generatietheorieën in de Nederlandse literatuur.....	15
§ 2.2 Millennialgeneratie	18
§ 2.2.1 Biologische kenmerken	19
§ 2.2.2 Opvoeding en discontinue veranderingen	22
§ 2.2.3 Sociaalhistorische kenmerken.....	24
2.3 Nieuwe media en millennials	29
§ 2.3.1 ‘The Medium is the Message’	30
§ 2.3.2 Time-space compression	31
§ 2.3.3 Millennials en sociale media.....	34
3. Methode	37
§ 3.1 Onderzoeksmateriaal	37
§ 3.2 Methodologie	38
4. Analyse <i>Ijstijd</i> – Maartje Wortel	40
§ 4.1 Samenvatting <i>Ijstijd</i>	40
§ 4.2 Tijd	40
§ 4.2.1 Fabel - Sujet.....	40
§ 4.2.2 Verstoorte tijdsbeleving: stilistisch.....	41
§ 4.2.3 Verstoorte tijdsbeleving: thematisch	44
§ 4.3 Ruimte	45
§ 4.3.1 Stad - eiland	45
§ 4.3.2 Thuis	48
§ 4.4 Relationele identiteit	50
§ 4.4.1 Ouders	50
§ 4.4.2 De gestolen identiteit.....	53
5. Analyse <i>Boek van de doden</i> – Philip Huff	59
§ 5.1 Samenvatting <i>Boek van de doden</i>	59
§ 5.2 Tijd	60
§ 5.2.1 Fabel – Sujet.....	60
§ 5.2.2 Verstoorte tijdsbeleving.....	61
§ 5.2.3 Verstoord dag- en nachtritme.....	64
§ 5.3 Ruimte	66
§ 5.3.1 Amsterdam - Borgloo.....	66
§ 5.3.2 Thuis	68
§ 5.4 Relationele identiteit	70
§ 5.4.1 Ouders	70
§ 5.4.2 De lege identiteit van Felix.....	74
6. Conclusie	78
Literatuurlijst TK Generaties	82

1. Inleiding

Millennials zijn *hot topic*. Spit de kranten door en je zult een artikel vinden met een kop als ‘Voor millennials is Amsterdam de beste stad om te wonen’¹, ‘Een millennial is snel verveeld’² of ‘Geboren tussen 1982 en 1995? Dan ben je lui en narcistisch.’³ We kunnen er niet omheen: een nieuwe generatie is volwassen en geniet al enige tijd van de nodige media-aandacht. Oudere generaties aanschouwen de komst van deze generatie met enige scepsis. Vooral babyboomers ventileren graag hun onvrede over de nieuwe, jongvolwassen generatie: narcistisch, idealistisch (lees: naïef en onrealistisch), graag flexibel (lees: snel verveeld) en handig met technologie (lees: verslaafd aan sociale media)⁴ – het zijn enkele van de vele aantijgingen aan het adres van de millennials. Doen deze aantijgingen de millennialgeneratie recht of zijn het louter clichés voortkomend uit een onbegrip van de oude generatie voor de keuzes van de nieuwe generatie?

In Nederland is de millennialgeneratie (geboren tussen 1982 en 2005) onder andere opgegroeid met de ‘repercussies van 9/11, de dotcombubble en de moord op Pim Fortuyn, in een geglobaliseerde economie die altijd doordraait.’⁵ Een andere, typerende naam voor de millennialgeneratie is de ‘digitale generatie’⁶, aangezien ze groot is geworden in een wereld waarin technologische ontwikkelingen en nieuwe media een grote rol spelen. Vrijwel alle generaties maken gebruik van deze nieuwe media, maar het gebruik ervan verschilt: oudere generaties maken ‘aanzelend en terughoudend’⁷ gebruik van nieuwe media, terwijl millennials ze ‘interactief, proactief en liefst continu’⁸ gebruiken. Sterker nog, millennials zijn ‘aan alle kanten doordrenkt van de huidige, gemediatiseerde cultuur.’⁹ Media zijn een lifestyle geworden, ‘een van de bepalende tendensen van de huidige tijd.’¹⁰ Maar welke gevolgen heeft het (continue) gebruik van nieuwe media voor het leven van de millennials?

Het thema jeugd en media is een populair onderzoeksobject dat veel aandacht krijgt in de media. Volgens Patti Valkenburg, hoogleraar Media, Jeugd en Samenleving, kenmerkt de berichtgeving over deze onderzoeken zich veelal door de nadruk op de negatieve effecten van

¹ *Het Parool*, 19 april 2016.

² *NRC.Next*, 3 februari 2016.

³ *NRC*, 7 mei 2016.

⁴ *NRC*, 29 juni 2016.

⁵ Spangenberg & Lampert 2009, 56.

⁶ *Ibid.*

⁷ *Ibid.*

⁸ *Ibid.*

⁹ *De Groene Amsterdammer*, 18 maart 2015.

¹⁰ *Ibid.*

nieuwe media, een negatieve vertekening van onderzoeksresultaten en het opvoeren van deskundigen die spreken vanuit hun dagelijkse ervaring met probleemgevallen.¹¹ Daarmee appelleert het nieuws over jeugd en media ‘aan de angst dat de jeugd door de komst van nieuwe technologieën bepaalde capaciteiten of verworvenheden verliest: hun onschuld, fatsoen, geheugen of hun vermogen sociale relaties te onderhouden.’¹² En dat terwijl zorgen over de effecten van nieuwe technologieën, zo stelt Valkenburg, van alle tijden zijn.¹³ In hoeverre moeten we de berichtgeving over de effecten van nieuwe media op de millennialgeneratie betrouwbaar achten?

Al vanaf de jaren zestig houden verschillende interdisciplinaire wetenschapsgebieden zich bezig met jeugd en media. Een van die interdisciplinaire gebieden is dat van de *cultural studies*, een stroming die ‘cultuur’ in de breedste zin van het woord aan een kritische analyse onderwerpt. Zo kijken cultural studies naar kunstwerken – waaronder literatuur – om uitspraken te kunnen doen over de wereld waarin het kunstwerk is geproduceerd, want ‘a careful reading of a work of literature will lead to a heightened understanding of the culture within which it was produced.’¹⁴ Tot nu toe hebben de cultural studies zich alleen gericht op de populaire cultuur – films, popmuziek, videoclip, videogames – om uitspraken te doen over millennials en nieuwe media.¹⁵ Deze scriptie richt zich voor het eerst op de literatuur om uitspraken te doen over millennials en nieuwe media. Volgens mediatheoreticus Marshall McLuhan maken schrijvers namelijk ‘mediaomgevingen waarneembaar die voor ons onzichtbaar blijven omdat ze onze ervaring al hebben gevormd.’¹⁶ Bovendien geven zij volgens socioloog Karl Mannheim ‘werkelijke diepte en vorm’¹⁷ aan opvattingen van generaties die in de sociale ruimte aanwezig zijn.

Deze scriptie zal zich richten op de hedendaagse Nederlandse literatuur van auteurs behorend tot de millennialgeneratie, waartoe ik – in eerste instantie op basis van hun geboortedatum – onder andere Niña Weijers, Maartje Wortel, Philip Huff, Joost de Vries en Daan en Thomas Heerma van Voss reken. Het idee heerst dat deze auteurs, door hun groepering rondom het met crowdfunding gefinancierde tijdschrift *Das Magazin*, een nieuwe groep schrijvers vormen die ‘met elkaar iets presenteren dat hen wezenlijk uniek maakt.’¹⁸ De groep jonge schrijvers zet zich niet af tegen de oudere, gevestigde auteurs, maar schrijft boeken die qua thematiek op elkaar

¹¹ Valkenburg 2014, 16.

¹² *Ibid.*

¹³ *Ibid.*

¹⁴ Greenblatt 1995, 227.

¹⁵ Valkenburg 2014, 11.

¹⁶ Brillenburg Wurth 2015, 22.

¹⁷ Mannheim 2013, 56.

¹⁸ Doppenberg en Smeets 2015, 66

aansluiten.¹⁹ Hun literatuur lijkt zich te bewegen tussen het centripetale – een zoektocht naar de (culturele) identiteit – en het centrifugale – een zoektocht naar een plaats in de geglobaliseerde wereld, een maatschappelijk engagement en inmenging in het publieke debat.²⁰ Daarmee sluit hun literatuur aan bij een nieuw literair paradigma dat literatuurwetenschapper Irmtraud Huber kenmerkt als een ‘tendency towards realism’²¹ en een terugkeer naar ‘the endless variations of inter-human relationships.’²²

Omwille van de omvang van dit onderzoek zal ik slechts naar twee romans van de millennialauteurs kijken, te weten *IJstijd* van Maartje Wortel en *Boek van de doden* van Philip Huff. Een kritische analyse van beide romans moet een aanzet geven tot een nader begrip van de impact van nieuwe media op de millennialgeneratie. De theoretische onderbouwing van dit onderzoek bestaat uit drie delen. Het eerste deel behandelt de stand van het generatieonderzoek. Daarbij zal ik eerst de geschiedenis van het generatiebegrip behandelen om vervolgens stil te staan bij de generatietheorie zoals socioloog Karl Mannheim die beschreef. Zijn gezaghebbende generatiebegrip zal ik daarna aanvullen met inzichten van latere (Nederlandse) sociologen en literatuurwetenschappers. Het tweede deel zal in het teken staan van de millennialgeneratie. En in het derde deel bespreek ik de millennialgeneratie vanuit mediatheoretisch perspectief. In het derde hoofdstuk zal een brug worden geslagen tussen het theoretische kader en de analyse van *IJstijd* en *Boek van de doden*. Ik zal in dit hoofdstuk de methode bespreken die ik bij de analyse van de romans hanteer. In het vierde en vijfde hoofdstuk zullen de analyses van de romans aan bod komen, die antwoord moeten geven op de onderzoeksvraag van dit onderzoek: *Op welke manier reflecteren IJstijd van Maartje Wortel en Boek van de doden van Philip Huff de invloed van nieuwe media op de millennialgeneratie?*

¹⁹ Doppenberg en Smeets 2015, 66.

²⁰ Vitse 2015.

²¹ Huber 2014, 48.

²² *Ibid.*, 22.

2. Theoretisch kader

Het begrip ‘generatie’ kent verschillende definities. De term is afkomstig van het Latijnse ‘generatio’ (het voortbrengen) en verwijst oorspronkelijk naar ‘eenzelfde geboortejaar, wat een gemeenschappelijke cultuurhistorische context impliceert.’²³ Daarnaast kent het begrip een betekenis in ruime zin – vaak gebruikt in het dagelijks taalgebruik en in de media – die een generatie als ‘een bepaalde levensperiode aanduid[t], zoals wanneer we het hebben over de “oudere generatie”.’²⁴ Het gaat in dat geval om leeftijdsgenoten die veelal worden gekarakteriseerd ‘in verhouding tot hun voorgangers en opvolgers.’²⁵ Een engere betekenis van het begrip definieert generaties als ‘historical groups sharing a similar age cohort and set of formative experiences.’²⁶ Volgens deze opvatting is er sprake van een generatie indien leeftijdsgenoten bepaalde vormende gebeurtenissen en ervaringen delen en hierdoor gedefinieerd worden.

De vele definities van het begrip ‘generatie’ maken het wetenschappelijk gebruik ervan problematisch: ‘the notion of a generation is at once extremely familiar to us and yet surprisingly hard to pin down.’²⁷ Om die reden wordt in de Nederlandse literatuurwetenschap vrijwel niet over het begrip ‘generatie’ gedebatteerd. ‘Het is eenvoudig niet aan de orde’²⁸, stelde literatuurwetenschapper Frans Ruiter al eind vorige eeuw. Vandaag de dag lijkt de status van het generatie-onderzoek in de literatuurwetenschap niet te zijn veranderd. Onder neerlandici heerst ‘sceptis over de bruikbaarheid ervan.’²⁹ Zo zou het begrip alleen voor literaire vernieuwing gebruikt mogen worden.³⁰ Ook stuiten literatuurwetenschappers op problemen met de ‘criteria die je hanteert om generaties te zien en hoe je ze afbakent.’³¹ Toch kan het generatiebegrip helpen ‘to draw boundaries around, for example, writers writing in a certain time and place under specific social and historical conditions.’³² Maar voordat we het begrip ‘generatie’ als een hulpvaardige *tool* voor dit onderzoek kunnen gebruiken, is het van belang eerst een helder beeld te schetsen hoe verschillende concepten van het begrip zijn ontstaan.

²³ Algemeen Letterkundig Lexicon.

²⁴ Vandevoorde 2011, 16. [LC]

²⁵ Algemeen Letterkundig Lexicon.

²⁶ Hanna 2016, 178.

²⁷ *Ibid.*

²⁸ Ruiter 1998, 38-39.

²⁹ Laan 2003, 297.

³⁰ *Ibid.*

³¹ Vandevoorde 2011, 17.

³² Hanna 2016, 179.

§ 2.1 Vorming van het generatiebegrip

De belangstelling voor generaties gaat eeuwen terug, maar ‘in de negentiende eeuw is zij in een stroomversnelling gekomen.’³³ In die tijd vierde in Frankrijk het positivisme, dat zich bezighield met kwantificeerbare zaken, hoogtij. De Franse filosoof Auguste Comte (1798-1857) was vader van het positivisme en tevens ‘one of the first theorists of the new concept of generations.’³⁴ Comte meende de opkomst van nieuwe denkbeelden en het afsterven van oude vanuit een ‘biologisch factum’³⁵, namelijk de beperkte levensduur van de leden van een generatie, te kunnen verklaren. Hoe ouder de leden van een generatie worden, zo stelde hij, hoe ‘langer zij in staat [zijn] om het doordringen van nieuwe denkbeelden te blokkeren en de opkomende generatie onder de duim te houden.’³⁶ De gemiddelde levensduur vormde volgens Comte samen met de periode dat een generatie aan het sociale leven deelneemt (ongeveer dertig jaar) als een biologische wet voor het tempo van de vooruitgang. In deze kwantitatief meetbare tijd probeerde hij een ‘objectieve maatstaf voor de rechtlijnige vooruitgang te vinden.’³⁷

Comte’s idee van een vast ritme in de opvolging van generaties is later door sociologen ook wel de ‘polsslagtheorie’ genoemd.³⁸ Ook de Spaanse filosoof Ortega y Gasset (1883-1955) was fervent aanhanger van de polsslagtheorie. Hij zag dood en geboorte als fundamenteel onderdeel van het menselijke leven: ‘all human life, in its very essence, is enclosed in between other lives which came before or which are to come after.’³⁹ Volgens hem kent een generatie dertig productieve jaren (van het dertigste tot zestigste levensjaar), waarvan de ‘eerste helft aan vernieuwing en de tweede helft aan macht zijn gewijd.’⁴⁰ Hierdoor bestaan volgens Ortega twee generaties naast elkaar: een innovatieve en een conservatieve. Ortega y Gasset was met zijn *El tema de nuestro tiempo* (1922) de ‘laatste vooraanstaande aanhanger van de polsslagtheorie.’⁴¹

³³ Becker 1992, 19.

³⁴ Hanna 2016, 181.

³⁵ Mannheim 2013, 9.

³⁶ Becker 1992, 124. [LC]

³⁷ Mannheim 2013, 13.

³⁸ Becker 1998, 16.

³⁹ Hanna 2016, 179.

⁴⁰ Becker 1998, 17.

⁴¹ *Ibid.*

In Duitsland heerste eind negentiende eeuw een geheel ander klimaat. Hier ging men niet uit van de kwantitatieve benadering van de positivisten, maar had de romantisch-historische benadering de overhand in de geesteswetenschappen.⁴² Een zuiver kwalitatieve, niet meetbare, innerlijke tijd moest volgens aanhangers van de romantisch-historische benadering het positivistische idee van ‘de rechtlijnigheid van het historische tijdsverloop’⁴³ weerleggen. De Duitse psycholoog Wilhelm Dilthey was in 1875 de eerste die – geheel volgens de romantisch-historische benadering – bij zijn bespreking van het generatieconcept nadruk legde op ‘de rol van de historische factoren.’⁴⁴ Een generatie bestond volgens Dilthey uit ‘een nauwkeurig afgegrensde kring van individuen, die door hun band met dezelfde grote feiten en veranderingen die ten tijde van hun formatieve periode plaatsvonden, ondanks de invloed van andere factoren, tot een homogeen geheel verbonden zijn.’⁴⁵ Dilthey’s theorie staat ook wel bekend als ‘vormingstheorie’, omdat hij een generatie definieert aan hand van de sturende invloeden van de tijdgeest die de leden van een generatie in hun ontvankelijke periode ondergingen.⁴⁶

Begin vorige eeuw hebben historici de romantisch-historische denkbeelden van Dilthey verder uitgewerkt. Een van hen was de Duitse kunsthistoricus Wilhelm Pinder, die in 1926 over het generatieprobleem in de kunstgeschiedenis schreef. Hij had – net als Dilthey – kritiek op het idee dat stijlperioden in de kunst elkaar opvolgden.⁴⁷ Pinder was gefascineerd door ‘de ongelijktijdigheid van het gelijktijdige’. Daarmee doelde hij op ‘het naast elkaar bestaan van meerdere biologische generaties in dezelfde tijd.’⁴⁸ Geheel volgens de romantisch-historische gedachte is Pinder namelijk van mening dat de innerlijk beleefde tijd de enige échte tijd is. Daarom gebruikte hij de muzikale metafoor ‘polyfoon’ wanneer hij over de (chronologische) tijd sprak: op elk tijdstip moet men immers ‘luisteren naar de afzonderlijke stemmen van de afzonderlijke generaties’⁴⁹ die steeds vanuit een volstrekt verschillende innerlijke tijd dat tijdstip bekijken. Pinders idee van de ‘gelijktijdigheid van het ongelijktijdige’ sprak ook Mannheim aan, wiens theorie ik hieronder wat uitgebreider zal bespreken.

⁴² Mannheim 2013, 12.

⁴³ *Ibid.*, 13.

⁴⁴ Laan 2003, 296.

⁴⁵ Becker 1992, 19.

⁴⁶ Becker 1998, 17.

⁴⁷ Becker 1992, 125.

⁴⁸ Van Doorn 2002, 208.

⁴⁹ Mannheim 2013, 15.

§ 2.1.1 Het Generatieprobleem

In de Nederlandse literatuurwetenschap ‘wordt doorgaans uitgegaan van het sociologische generatiebegrip, dat teruggaat op het befaamde artikel “Das Problem der Generationen”⁵⁰ (1928) van de Duitse cultuursocioloog Karl Mannheim. In dit artikel poogt Mannheim een generatietheorie op te stellen die rekening houdt met zowel de romantisch-historische opvatting die zich richt op wisselingen van de tijdgeest, als de positivistische opvatting die de biologische ritmiek van generaties benadrukt. Mannheim is van mening dat de aanzetten van beide disciplines nuttig zijn, maar dat alleen een systematische samenwerking van beide disciplines een ‘oplossing’ kan bieden voor het generatieprobleem.⁵¹ Een derde discipline – volgens Mannheim de sociologie – moet worden aangewend om als organisatorisch centrum een aanpak van het probleem uit te werken. Dit sociologische fenomeen van een generatie is volgens Mannheim ‘gebaseerd op het feit van de biologische ritmiek van geboorte en dood,’⁵² maar het bevat tevens een ‘kwalitatief karakteristiek superadditum’⁵³ dat niet uit de biologische ritmiek kan worden afgeleid.

In de uitwerking van zijn generatietheorie staat Mannheim stil bij de wisseling van generaties – het aandragen en terugtrekken van cultuurdragers – en de overdracht van cultuurgoederen van de ene op de andere generatie. Hij benadrukt daarbij dat er een verschil is tussen bewuste en onbewuste overdracht: hetgeen bewust wordt overgedragen, zal het erfdeel zijn dat ‘ergens en ooit problematisch [zal] worden en aan reflectie [zal worden] onderworpen.’⁵⁴ Voor het erfdeel dat onbewust wordt overgedragen – levensinstellingen, (gevoels-)waarden en mentaliteiten – geldt dit niet, het behoort tot de oudste laag in het bewustzijn. Daarnaast preciseert Mannheim het begrip ‘generatie’ door onderscheid te maken tussen de volgende concepten: chronologische gelijktijdigheid, generatiepositionering, generatiesamenhang en generatie-eenheid. Deze concepten geven een steeds engere betekenis aan het begrip ‘generatie’.

Wie in dezelfde periode is geboren, maakt in beginsel deel uit van dezelfde generatie. Mannheim noemt dit biologisch gegeven *chronologische gelijktijdigheid*. Bij een *generatiepositionering* moet men ‘in dezelfde historisch-sociale ruimte – in dezelfde levensgemeenschap – in dezelfde tijd zijn geboren.’⁵⁵ Met historisch-sociale ruimte doelt Mannheim op de potentie om aan dezelfde maatschappelijke en culturele invloeden bloot te staan. Chinese jongeren bevinden zich dus niet in dezelfde generatiepositionering als Nederlandse

⁵⁰ Vandevoorde 2011, 16.

⁵¹ Mannheim 2013, 21.

⁵² *Ibid.*, 26.

⁵³ *Ibid.*

⁵⁴ *Ibid.*, 36. [LC]

⁵⁵ *Ibid.*, 38.

jongeren uit dezelfde chronologische periode. Een generatiepositionering kan leiden tot *generatiesamenhang*, want individuen ‘die bij dezelfde generatiepositionering horen, [nemen deel] aan het gemeenschappelijke lot en aan de bijbehorende, op een of andere manier met elkaar samenhangende waarden.’⁵⁶

Bij een generatiesamenhang hebben mensen met dezelfde generatiepositionering deelgenomen aan de historische lotgevallen van een bepaalde periode. Mannheim benadrukt hier met klem dat een generatie(samenhang) geen homogeen verschijnsel is. Een generatiesamenhang kan op zijn beurt leiden tot verschillende *generatie-eenheden*, een ‘verregaande verwantschap tussen de waarden die het bewustzijn van de individuen vullen.’⁵⁷ Het gaat hierbij om waarden die socialiserend werken. Binnen een generatie kan een elite optreden die ‘de stijl van de generatie schept en deze aan andere groeperingen in de generatie probeert op te dringen.’⁵⁸ Deze elite verbindt de verschillende groeperingen (kunstenaars, wetenschappers, etc.) tot één generatie-eenheid binnen een generatie. Het is aldus mogelijk dat er meerdere generatie-eenheden binnen dezelfde generatiesamenhang bestaan.

Mannheim concentreerde zich bij het opstellen van zijn generatietheorie op het ontstaan van generaties; hun verdere ontwikkeling laat hij grotendeels buiten beschouwing.⁵⁹ Hij was namelijk vooral geïnteresseerd in de invloed die de geest van de tijd – het door tijdsomstandigheden ‘op voorgrond treden van afzonderlijke stromingen’⁶⁰ – op de waardeoriëntaties van jongeren heeft wanneer zij in hun formatieve periode zijn. Deze formatieve periode dateert Mannheim rond het zeventiende levensjaar, wanneer het experimenterende leven begint en ‘de mogelijkheid [ontstaat] om dingen ter discussie te stellen.’⁶¹

Kritiek op Mannheim

Na Mannheims artikel ‘Das Problem der Generationen’ (1928) heeft het generatieonderzoek lange tijd vrijwel stilgelegen.⁶² In de jaren zeventig is deze situatie veranderd, maar deze latere pogingen om een algemene generatietheorie te vormen zijn vrijwel allemaal te herleiden tot een aanvulling of een herziening van Mannheims generatietheorie.⁶³ De kritiek op Mannheims theorie richt zich voornamelijk op de nadruk die Mannheim legt op de opkomst van generaties. Daarbij moet

⁵⁶ Mannheim 2013, 43. [LC]

⁵⁷ *Ibid.*, 38.

⁵⁸ Becker 1998, 18.

⁵⁹ *Ibid.*, 18.

⁶⁰ Mannheim 2013., 56.

⁶¹ *Ibid.*, 36. [LC]

⁶² Becker 1992, 128.

⁶³ Bristow 2016, 2.

worden opgemerkt dat Mannheim de opkomst van nieuwe generaties niet als een complete breuk met het verleden beschouwt, maar dat een nieuwe generatie volgens hem ontstaat ‘with both a connection to the past and an orientation to the present.’⁶⁴ Toch wordt deze tweezijdige relatie van een nieuwe generatie met het verleden door critici niet als zodanig geïnterpreteerd. Zij vinden dat Mannheim in zijn artikel vooral de verandering omarmt in plaats van een continuïteit van het verleden.⁶⁵ Dit resulteert in interpretaties van Mannheims generatietheorie die doen denken aan de opkomst van subculturen zoals socioloog Dick Hebdige (1951-) beschrijft: het begint ‘with isolated rebellion against the values of the dominant culture’⁶⁶, vervolgens vormt een generatie een eigen sociale en artistieke realiteit en dan volgt de weg naar artistieke volwassenheid en culturele dominantie (‘only to be overthrown by the next generation’⁶⁷).

Daarnaast zijn herzieningen van Mannheims theorie erop toegespitst om de generatietheorie geschikt te maken voor de huidige, moderne tijd. Sociologe Jennie Bristow stelt dat Mannheims generatietheorie volledig op de West-Europese man was gebaseerd. Maar, zo stelt zij, in de huidige 21^e eeuw zijn vrouwen niet alleen ‘part of this story [of generations], but increasingly, its authors.’⁶⁸ De positie van de vrouwen in het generatieonderzoek is sterk veranderd door de komst van het feminisme en de uitvinding (rond 1920) en normalisering (jaren zestig-zeventig) van anticonceptie. Deze komst van anticonceptie gaf vrouwen de mogelijkheid om hun vruchtbaarheid te controleren en ze maakte gezinsplanning mogelijk. Dit veranderde ‘the biological story of generations and the cultural norms attached to reproduction.’⁶⁹ Ook de uitvinding van kunstmatige bevruchting (o.a. IVF) heeft vanaf de jaren tachtig het biologisch verhaal van generaties beïnvloed.

Ten slotte hebben ook globalisering en nieuwe media invloed op het generatieconcept dat Mannheim in zijn artikel schetste. Mannheim benadrukte daarin het belang van een gemeenschappelijk historisch-sociale levensruimte: ‘de Pruisische jeugd rond 1800 bevond zich niet in een gemeenschappelijke generatiepositionering met de Chinese jeugd uit dezelfde chronologische periode.’⁷⁰ Want, zo stelt hij, men kan alleen spreken over eenzelfde generatiepositionering indien er sprake is van een potentiële deelname aan gemeenschappelijke, verbindende gebeurtenissen en ervaringen. Deze stellige restrictie is inmiddels door de tijd

⁶⁴ Bristow 2016, 6.

⁶⁵ *Ibid.*

⁶⁶ Hanna 2016, 184.

⁶⁷ *Ibid.*

⁶⁸ Bristow 2016, 8. [LC]

⁶⁹ Bristow 2016, 9.

⁷⁰ Mannheim 2013, 39.

ingehaald: globalisering en nieuwe media ‘challenge the importance of geographical boundaries in the formation of generational experience and identity.’⁷¹ De laatste decennia hebben grote ontwikkelingen op het gebied van elektronische communicatie ervoor gezorgd dat er meer verbinding is tussen culturen, waardoor men kan spreken van een “globalisation” of generational identity.⁷²

§ 2.1.2 Generatietheorieën in de Nederlandse literatuur

De belangrijkste Nederlandse bijdrage aan het generatieonderzoek is van socioloog Henk Becker (1992/1998). Becker heeft het over ‘historische generaties’, omdat generaties volgens hem in hoge mate door historische gebeurtenissen worden getekend.⁷³ Deze historische gebeurtenissen noemt Becker ‘discontinue veranderingen’, trendbreuken, die met name effect hebben op leden van een generatie in de formatieve periode, de ‘eerste periode waarin wij min of meer zelfstandig normen, waarden en verwachtingen verwerven’⁷⁴ (ongeveer tussen 10 en 25 jaar). Hij definieert een generatie als ‘een cluster van [geboorte]cohorten dat gekenmerkt wordt door een specifieke historische ligging en door gemeenschappelijke kenmerken op *individueel niveau* (levenslopen, sociaal-culturele kenmerken en gedragspatronen) en op *systeemniveau* (omvang en samenstelling, generationele cultuur en generationele organisaties)’⁷⁵

Beckers formule bevat een aantal variabelen. Ten eerste heeft hij het over de historische context, waarmee hij doelt op de discontinue (macro-)veranderingen die effect hebben op leden van een geboortegaang (cohort). Ten tweede heeft Becker het over gemeenschappelijke kenmerken van de geboortecohorten op *individueel* en op *systeemniveau*. Op individueel niveau betreft dit biografische kenmerken – hoe doorloopt men een aantal belangrijke overgangen (o.a. van onderwijs naar arbeidsmarkt) in de levensloop? –, sociaal-culturele kenmerken (bijvoorbeeld waardenoriëntaties en geïnternaliseerde normen) en gedragspatronen als kiesgedrag en deelname aan culturele activiteiten.⁷⁶ Op systeemniveau gaat het om de omvang en samenstelling van de cohorten, de generationele cultuur – zijn er collectieve herinneringen ontstaan of is er sprake van een generationele stijl? –, maar ook om de vraag of er generationele organisaties (zoals bijvoorbeeld Provo) in het geding zijn.⁷⁷ Ten slotte maakt Becker onderscheid tussen algemene en partiële generaties. Hierboven ging het vooral om algemene generaties, leeftijdsgenoten die binnen

⁷¹ Bristow 2016, 9-10.

⁷² *Ibid.*, 10.

⁷³ Vandevoorde 2010, 16.

⁷⁴ Becker 1998, 12.

⁷⁵ Becker 1992, 23, [*curs.* LC]

⁷⁶ Becker 1992, 23-24.

⁷⁷ Becker 1998, 24-25.

een heel land bestaan, maar bij partiële generaties gaat het om generaties die ‘bepaalde groepen binnen een samenleving omvatten’⁷⁸, bijvoorbeeld kunstenaars. Bij deze partiële generaties is de formatieve periode doorgaans wat later dan bij algemene generaties.

Het grootste verschil tussen Becker en Mannheim is dat Mannheim voornamelijk focust op het ontstaan van een specifieke generatie, terwijl Becker meer oog heeft voor de gehele levensloop van een generatie. Daarnaast definieert Becker een historische generatie ruimer dan Mannheim door verder dan alleen waardenoriëntaties te kijken. Socioloog Jacques van Doorn (2002) verdeelt de historische generaties van Becker nog in ‘passieve’ en ‘actieve’ generaties. De eerstgenoemde generatie noemt hij lotgenoten; zij zijn ontstaan onder invloed van een maatschappelijke breuk of schokkende ervaring. De actieve generatie bestaat uit strijdgenoten, zij zijn ‘niet door de geschiedenis gecreëerd maar ze maken geschiedenis.’⁷⁹

Van Doorn was niet de enige met aanpassingen op de generatietheorie van Becker. Literatuurwetenschapper Hans Vandevoorde (2011) stelt dat zowel Becker als Mannheim hun generatietheorie te nadrukkelijk als een conflict- en breukmodel presenteren. Dit zoeken naar discontinue veranderingen bracht volgens Vandevoorde problemen met zich mee. Ten eerste zouden mogelijke parallellen tussen generaties hierdoor niet worden opgemerkt. Ook zouden generaties in de breuk- en conflictmodellen ‘niet of nauwelijks in hun evoluties gevolgd worden.’⁸⁰ Ten derde verhinderen de conflictmodellen het inzicht dat ‘zich *binnen één generatie óók tegenstellingen kunnen voordoen.*’⁸¹ Dat laatste is opmerkelijk, aangezien Mannheim ‘er met klem op [heeft] gewezen dat een generatie geen homogeen verschijnsel vormt.’⁸² Vandevoorde presenteert in zijn artikel een alternatief model dat de conflictmodellen moet relativiseren en de aandacht vestigt op continue veranderingen. Hij onderscheidt de volgende dimensies van een generatie:

- een *diagonale dimensie* (een generatie bestaat uit mensen met verschillend geslacht, afkomst, religie, etniciteit);
- een *verticale dimensie* (een generatie bestaat uit verschillende lichten);
- een *horizontale dimensie* (een generatiefamilie, vergelijkbaar met Mannheims generatie-eenheden);
- en een *longitudinale dimensie* (kijken naar generaties op lange termijn) van generaties.

⁷⁸ Becker 1992, 26.

⁷⁹ Van Doorn 2002, 184.

⁸⁰ Vandevoorde 2011, 17.

⁸¹ Vandevoorde 2011, 18.

⁸² Becker 1998, 18. [LC]

Nu de verschillende generatietheorieën zijn besproken, kan het generatieconcept als handige tool worden gebruikt bij de bespreking van de millennialgeneratie. In dit onderzoek ga ik in de basis uit van het generatiebegrip dat door Mannheim is geformuleerd, maar ik zal deze – zoals de literatuur voorschrijft⁸³ – aanvullen met andere inzichten:

1. Voor de bespreking van de *biologische component* van de millennialgeneratie richt ik mij op wat Becker biografische kenmerken en samenstelling van de cohorten noemt, en ook zal ik aandacht besteden aan de diagonale en verticale dimensie van de generatie zoals Vandevoorde beschrijft. Overigens zal ik bij de bespreking van deze component minder strikt omgaan met de geografische grenzen van de generatiepositionering dan Mannheim deed, aangezien deze grenzen door globalisering en nieuwe media de afgelopen jaren transparanter zijn geworden;
2. Vervolgens zal ik stilstaan bij het gemeenschappelijk lot – de *discontinue veranderingen* – dat de millennials hebben ondergaan tijdens hun formatieve periode;
3. Ten slotte zal ik aandacht besteden aan de *sociaalhistorische component* van de millennialgeneratie en zal ik de waardenoriëntaties, sociaal-culturele kenmerken, gedragspatronen en generationele cultuur bespreken.

⁸³ Becker 1998, 18.

§ 2.2 Millennialgeneratie

De millennialgeneratie is grofweg tussen 1980 en 2000 geboren en werd opgevoed door late babyboomers en vroege Generatie X'ers. Neil Howe en William Strauss (2000) waren een van de eersten die zich in de (Amerikaanse) millennials hebben verdiept. Hun populair sociologisch onderzoek is op veel onderdelen wetenschappelijk zwak onderbouwd, maar wordt nog steeds – bij gebrek aan beter – beschouwd als ‘interessant mogelijk scenario van generatievorming en generatieinvloeden op de maatschappij.’⁸⁴ Sinds de publicatie van Howe en Strauss’ *Millennials Rising* (2000) is de belangstelling voor de millennialgeneratie – ook in Nederland – flink toegenomen, ‘particularly among marketers and employers.’⁸⁵ Ook in Nederland is de millennialgeneratie in toenemende mate een gewild onderzoeksobject. Zo deden sociaal wetenschapper Frits Spangenberg en vrijetijdswetenschapper Martijn Lampert (2009) aan de hand van duizenden diepte-interviews onderzoek naar de waarden van millennials ten opzichte van voorgaande generaties.⁸⁶ In deze scriptie ga ik uit van bovenstaande twee theorieën, die ik aanvul met andere, al dan niet wetenschappelijk onderbouwde bronnen die de bevindingen van bovenstaande onderzoeken onderstrepen.

Spangenberg en Lampert gebruiken voor de millennialgeneratie de term ‘Grenzeloze generatie’. In deze scriptie hanteer ik de term ‘millennials’ die al in 2000 door Howe en Strauss is bedacht en door de generatie zelf wordt omarmd.⁸⁷ Een andere, vaak gehanteerde naam voor de generatie is ‘Generatie Y’. Deze term suggereert ‘that the future will be a straight-line extension of the recent past’⁸⁸ (als opvolger van Generatie X) en ontkracht daarmee onterecht het door de maatschappij omarmde idee dat de millennialgeneratie sterk verschilt van vorige generaties.⁸⁹ Ook etiketten als screenagers, achterbankgeneratie, digitale generatie of patatgeneratie doen geen recht aan de complexiteit van de generatie. Deze benamingen gaan uit van ‘één enkel kenmerk van wat kinderen en jongeren *doen*, zoals tv kijken of internetten, of wat ze *eten*: patat, of wat er met ze *gebeurt*: ze worden met de auto naar school en sport gebracht.’⁹⁰ Het is daarom gelegitimeerd om van de ‘millennial’ generatie te spreken: het impliceert ‘the beginning of a new history, their *Millennial* history.’⁹¹

⁸⁴ Bontekoning 2007, 68.

⁸⁵ Ng en Johnson 2015, 121.

⁸⁶ Spangenberg en Lampert 2009, 12.

⁸⁷ Cramer 2014, 11.

⁸⁸ Howe en Strauss 2000, 10.

⁸⁹ Deprez et al. 2015, 30.

⁹⁰ Boschma en Groen 2010, 128.

⁹¹ Howe en Strauss 2000, 6.

§ 2.2.1 Biologische kenmerken

Een van de basisvoorwaarden voor een generatie is volgens Mannheim chronologische gelijktijdigheid. Tot nu toe hebben we de millennialgeneratie grofweg gedateerd tussen 1980 en 2000. Om deze generatie precies te dateren, neemt men in Nederland meestal de generatie-indeling van Becker (1992) als uitgangspunt.⁹² Becker ziet ‘in generatievorming veelal een wetmatigheid’⁹³ en clustert de geboortecohorten per circa vijftien jaar (*zie tabel 1*). Hij kwam op die manier uit op vijf generaties (van vooroorlogse generatie tot pragmatische generatie). Spangenburg en Lampert borduurden voort op deze vijfdeling en voegden er een zesde generatie aan toe: de grenzeloze generatie (geboren na 1986).⁹⁴

Tabel 1: Generatie-indeling en typologieën naar Becker⁹⁵, aangevuld naar Spangenburg en Lampert⁹⁶

GENERATIES	GEBOORTE-JAREN	DISCONTINUE VERANDERINGEN t.t.v. FORMATIEVE PERIODE	EFFECTEN DISCONTINUE VERANDERING
<i>Vooroorlogse Generatie</i>	1910 - 1930	Economische en politieke crisis jaren dertig, Tweede Wereldoorlog	Vertraging loopbanen
<i>Stille Generatie</i>	1931 - 1940	Tweede Wereldoorlog (tijdens/vlak na formatieve periode), wederopbouw	Profiteerde van economisch gunstig klimaat 2 ^e helft '50 en 1 ^e helft '60
<i>Protestgeneratie</i> vroegge <i>babyboom</i> -generatie	1941 - 1955	Maatschappelijk protest 1968-1975 (ten dele gangmaker van protest)	Symbool van opstandigheid
<i>Verloren Generatie</i> late <i>babyboom</i> -generatie / Generatie X	1956 - 1970	Economische recessie en no-nonsense beleid	Verloren geraakt op arbeidsmarkt
<i>Pragmatische Generatie</i>	1971 - 1985	Nuchtere jaren negentig, gunstige kansen op arbeidsmarkt	Profiteerde van arbeidsmarkt
<i>Grenzeloze Generatie</i>	na 1986	Terroristische aanslag (9/11), Kredietcrisis en economische recessie	

Spangenburg & Lampert 2009, 56

Een dergelijke, scherp afgebakende generatie-indeling brengt verschillende problemen met zich mee. Ten eerste moet worden opgemerkt dat historische en sociaal-culturele ontwikkelingen geleidelijk plaatsvinden, waardoor het ‘minder waarschijnlijk is dat zich scherpe verschillen tussen clusters van geboortecohorten voordoen.’⁹⁷ Daarnaast is uit onderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) gebleken dat Nederlanders wel generatieverschillen ervaren, maar dat de ‘empirische basis van een generatietypologie als die van Becker (1992) veeleer fictie dan feit

⁹² o.a. Bontekoning 2008, Sociaal en Cultureel Planbureau 2010, Spangenburg en Lampert 2009.

⁹³ Sociaal en Cultureel Planbureau 2010, 24.

⁹⁴ Spangenburg en Lampert 2009, 56.

⁹⁵ Becker 1992, 13-14 en Becker 1998, 30-31.

⁹⁶ Spangenburg en Lampert 2009, 56.

⁹⁷ Sociaal en Cultureel Planbureau 2010, 25.

is.⁹⁸ Bovendien hanteert Becker vijf generaties, terwijl Howe en Strauss in die periode slechts vier generaties onderscheiden: de vooroorlogse generatie, de stille generatie, babyboomgeneratie en generatie X (zie *tabel 2*). Deze indeling wordt ook vaak gehanteerd door Nederlandse wetenschappers en journalisten.⁹⁹

Tabel 2: Generatie-indeling verdeeld over vier levensfasen naar Howe en Strauss¹⁰⁰

TIJDPERK	1908-1929	1929-1946	1946-1964	1964-1984	1984-2005?	2005?-2025?
DISCONTINUE VERANDERING		CRISIS		SPIRITUELE ONTWAKING		CRISIS
	WOI, roaring 20s	The Black Thursday 1929, WOII	Welvaartsmaatschappij	Culturele revolutie Woodstock ('67)	Drugs/AIDS Val Muur, 9/11	Post-9/11 Financiële crisis
OUDERLING (62-83 jaar)	Progressieve generatie (artist) <i>empatisch</i>	Missionary generatie (prophet) <i>wijs</i>	Verloren generatie (nomad) <i>lastig</i>	Vooroorlogse Generatie (hero) <i>burgerlijk</i>	Stille Generatie (artist) <i>empatisch</i>	Baby Boomers (prophet) <i>wijs</i>
MIDLIFE (42-62 jaar)	Missionary generatie (prophet) <i>moralistisch</i>	Verloren generatie (nomad) <i>pragmatisch</i>	Vooroorlogse Generatie (hero) <i>machtig</i>	Stille Generatie (artist) <i>besluiteloos</i>	Baby Boomers (prophet) <i>moralistisch</i>	Generatie X (nomad) <i>pragmatisch</i>
JONG VOLWASSEN (21-41 jaar)	Verloren generatie (nomad) <i>vervreemd</i>	Vooroorlogse Generatie (hero) <i>heroïsch</i>	Stille Generatie (artist) <i>gevoelig</i>	Baby Boomers (prophet) <i>visionair</i>	Generatie X (nomad) <i>vervreemd</i>	Millennial Generatie (hero) <i>heroïsch</i>
JEUGD (0-20 jaar)	Vooroorlogse Generatie (geboren1901-1924) (hero) <i>beschermd</i>	Stille Generatie (geboren1925-1942) (artist) <i>onderdrukt</i>	Baby Boomers (geboren1943-1960) (prophet) <i>bepert</i>	Generatie X (geboren1961-1981) (nomad) <i>verwaarloosd</i>	Millennial Generatie (geboren1982-2005) (hero) <i>beschermd</i>	Homeland Generatie (geboren2005-2025) (artist) <i>onderdrukt</i>

Volgens de generatie-indeling van Howe en Strauss is de millennialgeneratie geboren tussen 1982 en 2005. Howe en Strauss zijn van mening dat generaties ‘develop similar collective personae and follow similar life trajectories.’¹⁰¹ Ze stellen dat een generatie altijd opgroeit ‘during or after a period of national crisis, or during or after a period of cultural renewal or awakening.’¹⁰² Deze vier perioden – crisis, heropbouw, culturele vernieuwing, herstel – voltrekken zich volgens Howe en Strauss in een cyclus van zo’n tachtig jaar, die zich steeds herhaalt.¹⁰³ Gedurende deze vier perioden doorloopt een generatie vier levensfasen – Youth, Young Adulthood, Midlife en Elderhood¹⁰⁴ – en veranderen naarmate ze ouder worden. Om te voorspellen hoe een generatie zich gaat ontwikkelen, kan men volgens Howe en Strauss kijken naar ‘the experiences of previous

⁹⁸ Sociaal en Cultureel Planbureau 2010, 498.

⁹⁹ o.a. Deprez et al. 2015, Boschma en Groen 2010, *NRC*, 29 juni 2016.

¹⁰⁰ Howe en Strauss 2007, 46.

¹⁰¹ *Ibid.*, 42.

¹⁰² *Ibid.*, 45.

¹⁰³ Bontekoning 2007, 71.

¹⁰⁴ Howe en Strauss 2007, 46.

generations born under similar circumstances.’¹⁰⁵ Zo komen zij tot vier archetypes die ze – afhankelijk van de periode waarin een generatie geboren wordt – koppelen aan een generatie:

- *Prophet* generatie: geboren na een oorlog of andere crisis;
- *Nomad* generatie: geboren tijdens een culturele vernieuwing of een tijd van idealen en spirituele agenda’s;
- *Hero* generatie: geboren na een spirituele ontwaken, ten tijde van individueel pragmatisme;
- *Artist* generatie: geboren tijdens een oorlog of een andere crisis.¹⁰⁶

In deze scriptie hanteer ik de datering van de millennials zoals Howe en Strauss voorschrijven (1982-2005) en negeer ik de Nederlandse generatie-indeling. Het gebruik van deze Amerikaanse datering heeft als gevolg dat de generatiepositionering van de millennialgeneratie een internationaal karakter krijgt. Er is immers ‘geen directe reden om aan te nemen dat ontwikkelingen in Nederland zouden verschillen van die in de andere landen in (West-)Europa of breder, de Westerse wereld.’¹⁰⁷ De sociaalhistorische ruimte van de Nederlandse millennialgeneratie beperkt zich daarmee niet tot de landsgrenzen, maar ze reikt verder, waardoor de Nederlandse millennials in potentie aan dezelfde maatschappelijke en culturele invloeden blootstaan als de Amerikaanse millennialgeneratie waar Howe en Strauss zich op baseren.

Samenstelling van de cohorten

De millennials zijn op dit moment de jongvolwassenen in onze maatschappij. De leden van het jongste geboortecohort zijn 17 jaar en gaan nog naar de middelbare school, terwijl de oudsten al 35 jaar oud zijn ‘and already owning homes, having children, or still living with their parents.’¹⁰⁸ Dat betekent dat een gedeelte van de millennialgeneratie zich nog bevindt in hun formatieve jaren (volgens Becker tussen 10 en 25 jaar¹⁰⁹), terwijl het oudste gedeelte deze formatieve periode al is ontstegen. Daarom zou men ‘kunnen spreken van verschillende lichten’¹¹⁰ binnen de millennialgeneratie, zoals de verticale dimensie van Vandevoorde voorschrijft.

Daarnaast is de millennialgeneratie volgens Howe en Strauss ‘more numerous, more affluent, better educated, and more ethnically diverse.’¹¹¹ Tot nu toe is er in Nederland weinig demografisch onderzoek gedaan naar de generatie, maar wel naar de demografische kenmerken

¹⁰⁵ Howe en Strauss 2007, 45.

¹⁰⁶ *Ibid.*, 45-47.

¹⁰⁷ Deprez et al. 2015, 33.

¹⁰⁸ Cramer 2014, 13.

¹⁰⁹ Becker 1992, 23.

¹¹⁰ Vandevoorde 2010, 22.

¹¹¹ Howe en Strauss 2000, 4.

van verschillende levensfasen. Zo was in 2016 volgens het Centraal Bureau voor Statistiek (CBS) 29% van de 20-30 jarigen allochtoon, waarvan 17% niet-westerse allochtoon.¹¹² Daarnaast was in 2015 41% van de jongvolwassenen (15-25 jaar) godsdienstig, waarvan 28% christelijk en 8% islamitisch.¹¹³ Dit zijn enkele gegevens die behoren tot de diagonale dimensie van de millennialgeneratie. Het is evident dat er meer onderzoek nodig is om meer over deze diagonale dimensie van de generatie te zeggen.

§ 2.2.2 Opvoeding en discontinue veranderingen

De millennialgeneratie is opgegroeid in periode waarin de maatschappij ‘was feeling optimistic about having children.’¹¹⁴ Dit was een enorm verschil met de komst van Generatie X, die begin jaren zestig ‘coincided with an era of decline in the fertility rate and a society-wide aversion to children.’¹¹⁵ Maar begin jaren tachtig waren kinderen – wellicht ook vanwege compensatiedrang van hun Generatie X-ouders – enorm gewenst.¹¹⁶ En deze trend gold voor alle gelederen van de samenleving: begin jaren negentig waren ‘child issues [...] risen to the top of the nation’s political agenda’¹¹⁷ en ook de ‘popular culture began recasting babies as special and stigmatizing hands-off parental styles.’¹¹⁸ Een voorbeeld hiervan zijn de films uit de jaren tachtig en negentig, waaronder *Look Who’s Talking* en *Sleepless in Seattle*, met kinderen in de hoofdrol die volwassenen moesten inspireren.¹¹⁹ De komst van de millennials was aldus een ‘good news revolution’: niet alleen waren ze gewenst, maar ook zouden ze zich als tieners beter gaan gedragen dan hun Generatie X- en babyboomouders deden.¹²⁰

De periode waarin millennials opgroeiden was tevens een periode waarin ‘women expanded their role in public life and more mothers remained in the work force.’¹²¹ Dat had grote gevolgen voor de opvoeding van de millennials. Ouders waren druk met de ‘logistiek van het combineren van werk, opvoeding en zorgtaken in “het spitsuur van het leven”, en voelden zich daarin vaak tekortschieten.’¹²² Hierdoor wilden zij de schaarse tijd die ze met hun kinderen door konden brengen invullen met leuke dingen, niet met het opstellen van regels en het uitoefenen van

¹¹² CBS, 15 september 2016.

¹¹³ CBS, 22 februari 2017.

¹¹⁴ Cramer 2014, 12.

¹¹⁵ Howe en Strauss 2000, 33.

¹¹⁶ *Ibid.*

¹¹⁷ *Ibid.* [LC]

¹¹⁸ Howe en Strauss 2007, 45.

¹¹⁹ Howe en Strauss 2000, 34.

¹²⁰ Cramer 2014, 11.

¹²¹ *Ibid.*, 12.

¹²² Spangenberg en Lampert 2009, 26.

ouderlijk gezag. Het stellen van grenzen en het opleggen van normen werd hierdoor steeds meer een taak voor onderwijzers. Gevolg hiervan is een ‘onderhandelingshuishouden’ als norm voor het ouderschap: jongeren mogen thuis meepraten, worden serieus genomen en tornen tegelijkertijd aan allerlei regels die de jeugd van een aantal decennia geleden nog heel vanzelfsprekend vond.¹²³

Naast de opvoeding hebben ook grote gebeurtenissen tijdens de formatieve periode effect gehad op de leden van de millennialgeneratie. Deze deelname aan een gemeenschappelijk lot door individuen in dezelfde generatiepositionering is – samen met samenhangende waarden – voorwaarde voor een generatiesamenhang. De millennialgeneratie groeide tijdens hun formatieve periode op met de ‘repercussies van 9/11, de dotcombubble en de moord op Pim Fortuyn, in een geglobaliseerde economie die altijd doordraait.’¹²⁴ Daarnaast zullen ook terreurdreigingen, milieuproblemen, de kredietcrisis en economische crisis hun stempel op de generatie gaan drukken.¹²⁵ Volgens communicatieadviseurs Boschma en Groen (2010) heeft de maatschappij waarin millennials zijn opgegroeid de volgende vier pijlers:

- de 24/7-informatiemaatschappij;
- de ver doorgevoerde commercie gekoppeld aan een hoog welvaartsniveau dat doorgedrongen is in alle onderdelen van de maatschappij;
- de massamediale beeldcultuur;
- en de multiculturele samenleving.¹²⁶

De gevolgen hiervan zijn enorm, het verandert volgens hen ‘het denken en doen van een complete generatie op fundamentele wijze dan ooit.’¹²⁷ Zo is dankzij de 24/7-informatiemaatschappij en de mogelijkheden van internet de manier veranderd ‘waarop jongeren met informatie omgaan, waar ze hun kennis vandaan halen en wie die kennis levert.’¹²⁸ Daarnaast bieden nieuwe technologische ontwikkelingen millennials de mogelijkheid ‘om diverse aspecten van de wereld, van identiteit en leefstijlen te ontdekken.’¹²⁹ Kortom, hoe meer technologische kennis de millennials tijdens hun formatieve jaren vergaarden, hoe meer ‘they felt they were on the cutting edge of history.’¹³⁰ In paragraaf 2.3 zal ik hier verder op ingaan. Daarnaast leiden de welvaart en de toegenomen

¹²³ Boschma en Groen 2010, 15.

¹²⁴ Spangenberg en Lampert 2009, 56.

¹²⁵ *Ibid.*

¹²⁶ Boschma en Groen 2010, 131. De bevindingen van Boschma en Groen zijn niet gebaseerd op wetenschappelijk onderzoek, maar onderstrepen wel de bevindingen van Spangenberg en Lampert.

¹²⁷ *Ibid.*

¹²⁸ *Ibid.*

¹²⁹ Spangenberg en Lampert 2009, 65.

¹³⁰ Cramer 2014, 12.

commercie volgens Boschma en Groen ‘tot een ander keuzeprocess waarbij kwaliteit en echtheid vooropstaan.’¹³¹ De alomtegenwoordige reclame-industrie heeft de millennials – die ermee zijn opgegroeid – mediasmart gemaakt. Ook de massamediale beeldcultuur heeft het denken van de millennialgeneratie veranderd ‘doordat het beeld en niet meer het woord centraal staat.’¹³² Ten slotte heeft ook de multiculturele samenleving invloed op de waarden van de millennials: millennials ‘are more likely to have gone to school with others who are racially or culturally different, and be exposed to messages of diversity and inclusion.’¹³³ Hierdoor worden de centrale waarden die millennials nastreven over en weer beïnvloed.

§ 2.2.3 Sociaalhistorische kenmerken

Wat de langdurige effecten van de opvoeding en discontinue veranderingen op de millennialgeneratie zullen zijn, is nog niet met zekerheid te zeggen, aangezien enkele leden van de generatie zich nog in hun formatieve jaren bevinden. Toch is het wel mogelijk een aanzet te geven tot het in kaart brengen van de waardenoriëntaties van deze jongvolwassen generatie. Volgens Ng en Johnson is er zelfs een ‘growing evidence to suggest that millennial[s] espouse different values and attitudes’¹³⁴ dan voorgaande generaties. Iedere nieuwe generatie kijkt immers met een nieuwe blik naar voorgaande generaties en ziet de wereld op een andere manier. De millennialgeneratie is aangepast aan de eisen die de huidige tijd aan hen stelt en geeft een ‘nieuwe invulling aan oude waarden: respect, authenticiteit, zelfontplooiing, gezelligheid.’¹³⁵ In deze sectie zal ik de waarden van de millennials indelen in de volgende drie categorieën: zelfontplooiing en authenticiteit, werk en inkomen, en relaties.

Zelfontplooiing en authenticiteit

Net als voorgaande generaties is de nieuwe generatie in de huidige fase van hun leven bezig met zelfontplooiing en het ontwikkelen van een eigen identiteit. Deze zoektocht van millennials verschilt echter wel van die van de voorgaande generaties; ‘het gaat bij hen niet om het leren van een nieuwe hobby, een nieuwe taal of muziekinstrument, maar om het ontdekken van wie je zelf bent.’¹³⁶ Jezelf zijn, authentiek zijn (en vooral: geen meeloper zijn) is het voornaamste streven onder millennials.¹³⁷ Deze authenticiteitsdrang vereisen ze niet alleen van zichzelf, maar ze

¹³¹ Boschma en Groen 2010, 131.

¹³² *Ibid.*, 132.

¹³³ Ng en Johnson 2015, 123.

¹³⁴ *Ibid.*, 122. [LC]

¹³⁵ Boschma en Groen 2010, 123.

¹³⁶ *Ibid.*, 27.

¹³⁷ *Ibid.*, 25.

verwachten het ‘ook van anderen, zowel van mensen om hen heen als van merken.’¹³⁸ Nieuwe, sociale media helpen millennials bij het zoeken naar identiteit en het profileren van hun échte ik. Hun leven speelt zich daardoor ‘grotendeels af in een cultuur die draait om uiterlijkheden, design, lifestyle [...], het is een wereld van bekijken en bekeken worden.’¹³⁹ De groeiende populariteit van sociale media heeft bijgedragen aan ‘positive self-views and self-enhancements among the Millennials, and as a result, egos are on the rise.’¹⁴⁰ Daarom wordt de generatie veelal als narcistisch bestempeld.¹⁴¹ Overigens gaan oudere generaties hier volgens het onderzoek van Spangenberg en Lampert (2009) enigszins in mee en houden ook zij ‘er steeds meer van om door anderen bekeken te worden.’¹⁴²

De zelfontplooiing en zoektocht naar een eigen identiteit van de millennialgeneratie zijn onderdeel van een hoger doel: ‘gelukkig worden en plezier hebben.’¹⁴³ Het streven naar geluk en genot geldt niet alleen voor de lange termijn, de millennials willen nú vermaakt worden, ze willen een ‘onmiddellijke behoeftebevrediging.’¹⁴⁴ De huidige media- en entertainmentwereld, fastfoodketens en online webwinkels, spelen hier goed op in en bieden daartoe alle mogelijkheden.¹⁴⁵ Maar deze hedonistische instelling heeft ook een keerzijde. Zijn er gevoelens van onvrede op school of vervelende klusjes op werk? Millennials switchen al snel van opleiding of baan, omdat het hun op dat moment niet gelukkig maakt.¹⁴⁶ Vaker dan andere generaties willen millennials ontsnappen aan de alledaagse werkelijkheid, ‘even weg uit het keurslijf van de school of de situatie thuis, even geen plicht en tijdsdruk, of een moment wegdromen in verliefdheid.’¹⁴⁷ Deze escapistische en hedonistische instelling van de millennialgeneratie uit zich bijvoorbeeld in een tussenjaar waarin millennials gaan backpacken.

Werk en inkomen

De millennialgeneratie groeide op in een ‘middleclass environment’¹⁴⁸ tijdens een periode van ‘relative stability and prosperity on the global scale.’¹⁴⁹ Door deze relatieve welvaart werden millennials opgevoed met het idee dat ze alles kunnen als ze maar willen en dat meedoen

¹³⁸ Boschma en Groen 2010, 25.

¹³⁹ Spangenberg en Lampert 2009, 67. [LC]

¹⁴⁰ Ng en Johnson 2015, 125.

¹⁴¹ NRC, 29 juni 2016.

¹⁴² Spangenberg en Lampert 2009, 68.

¹⁴³ Boschma en Groen 2010, 26.

¹⁴⁴ Spangenberg en Lampert 2009, 73.

¹⁴⁵ *Ibid.*, 64.

¹⁴⁶ *Ibid.*

¹⁴⁷ *Ibid.*, 62.

¹⁴⁸ Cramer 2014, 12.

¹⁴⁹ *Ibid.*

belangrijker is dan winnen.¹⁵⁰ Deze “praise for anything”-houding ‘promotes the development of high self-esteem, a high need for constant praise, and a strong sense of entitlement among Millennials.’¹⁵¹ Vol zelfvertrouwen over de toekomst en over hun rol daarin – ‘others may misinterpret their confidence as self-centeredness’¹⁵² – gingen millennials naar school en naar vervolgoopleidingen.¹⁵³ Dit heeft ertoe geleid dat de millennialgeneratie hoger opgeleid is dan voorgaande generaties, ‘with younger women gaining an increasing share of university degrees and fulltime work as opposed to men and women in previous generations.’¹⁵⁴

Maar toen in 2007 het financiële klimaat veranderde, kwam de klap hard aan bij de millennials. Er kwam een einde aan de financiële welvaart waar millennials als kind van hadden genoten, waardoor ze toegang hadden tot ‘fewer financial recourses to protect them from economic shocks.’¹⁵⁵ Om de crisis af te wachten, bleven veel millennials studeren. Hun hoge studieschuld – die in theorie zou leiden tot hogere inkomens – minder spaargeld en een minder grote welvaart ‘have made Millennials ill-prepared to make the type of investments that build up the asset side of their balance sheet.’¹⁵⁶ Daarnaast leidde de ‘drive for flexibility among employers [...] to a rise in freelance and contract work.’¹⁵⁷ Door deze tijdelijke contracten en freelance klussen lijken investeringen als een huis kopen voor millennials uitgesloten. Toch heeft hun positieve en zelfverzekerde instelling, gevormd tijdens hun jeugd en uitgedaagd tijdens de economische crisis, niet aan kracht ingeboet.¹⁵⁸ Uit onderzoek is zelfs gebleken dat millennials minder belang hechten aan werkzekerheid ten opzichte van jonge werknemers uit het verleden: een waardeverschil tussen generaties dat kan worden verklaard als een berusting in het feit dat er op dit moment voor beginnende werknemers vrijwel geen vaste banen beschikbaar zijn.¹⁵⁹

Volgens Spangenberg en Lampert zijn de leden van de millennialgeneratie ‘duidelijk op zoek naar meer houvast, overzicht en structuur.’¹⁶⁰ Ook een goede balans tussen werk en vrije tijd is voor millennials erg belangrijk, met als gevolg dat werk in het leven van millennials minder centraal staat dan bij voorgaande generaties.¹⁶¹ Daarnaast hechten millennials veel waarde aan een

¹⁵⁰ Boschma en Groen 2010, 16.

¹⁵¹ Ng en Johnson 2015, 125.

¹⁵² Howe en Strauss 2007, 50.

¹⁵³ Boschma en Groen 2010, 22.

¹⁵⁴ Ng en Johnson 2015, 123.

¹⁵⁵ Cramer 2014, 14.

¹⁵⁶ *Ibid.*, 13.

¹⁵⁷ *Ibid.*[LC]

¹⁵⁸ *Ibid.*, 14.

¹⁵⁹ Deprez et al. 2015, 38.

¹⁶⁰ Spangenberg en Lampert 2009, 66.

¹⁶¹ Deprez et al. 2015, 36.

werkomgeving ‘with clearer lines of authority and supervision and a greater number of team projects.’¹⁶² Spangenberg en Lampert stellen dat deze toenemende waardering voor traditionele machtsverhoudingen onder millennials kan worden verklaard vanuit het ontbreken van regels en hiërarchie tijdens de opvoeding.¹⁶³ Daarnaast is de millennialgeneratie ‘gewend aan het leren in groepsverband.’¹⁶⁴ Ondanks dat ze liever alleen werken, zijn ze hierdoor zeer goede teamspelers.¹⁶⁵ Samenvattend kan men stellen dat millennials de volgende waarden aangaande werk en inkomen aanhangen: ‘teamwork, protection against risk, and solid work-life balance.’¹⁶⁶

Relaties

Op relationeel gebied heeft de millennialgeneratie ‘a much tighter personal, social and economic interdependence with their parents than prior generations had.’¹⁶⁷ Een verklaring voor deze nauwere band met hun ouders is wellicht dat millennials zich niet hebben afgezet tegen hun ouders en niet hebben gerebelleerd tegen de gevestigde orde: millennials ‘respected the rules laid out before them, they trusted their parents, and they looked down on disruptive behavior.’¹⁶⁸ Daarnaast zorgt de geringe financiële buffer van millennials ervoor dat de millennialgeneratie langer financieel afhankelijk blijft van hun ouders. Volgens Howe en Strauss zal de nauwe band met hun ouders blijven voortduren, ook wanneer millennials ouder worden en kinderen krijgen.¹⁶⁹

Wat betreft de waardeoriëntaties over het stichten van een eigen gezin verschillen millennials ook van voorgaande generaties. Niet alleen ‘ziet de jongere generatie het huwelijk minder dan de oudere generaties “als hoeksteen van de samenleving”’¹⁷⁰ – 26% van de millennials was in 2007 getrouwd, terwijl op dezelfde leeftijd al 36% van generatie X en 48% van de babyboomers getrouwd waren¹⁷¹ – maar ook trouwen ze op een latere leeftijd dan voorgaande generaties. Deze vertraging en vermindering van ‘both marriage and childbearing reflect a pronounced trend of elongating the passage of [...] youth into adulthood.’¹⁷² Ook de hoge mate van tolerantie die millennials hebben ten opzichte van onconventionele levensstijlen, zoals bewust

¹⁶² Howe en Strauss 2007, 50.

¹⁶³ Spangenberg en Lampert 2007, 66-67.

¹⁶⁴ Boschma en Groen 2010, 27. [LC]

¹⁶⁵ Deprez et al. 2015, 36.

¹⁶⁶ Howe en Strauss 2007, 45.

¹⁶⁷ *Ibid.*, 50.

¹⁶⁸ Cramer 2014, 12.

¹⁶⁹ Howe en Strauss 2007, 45.

¹⁷⁰ Spangenberg en Lampert 2009, 66.

¹⁷¹ Cramer 2014, 14.

¹⁷² *Ibid.* [LC]

alleenstaande moeders (BAM), kinderloze stellen of zelfs een bewust vrijgezellenbestaan, is een gevolg van deze trend.¹⁷³

Daarnaast is de millennialgeneratie zeer sociaal, ze heeft ‘meer contacten en relaties dan voorgaande generaties.’¹⁷⁴ Tegenwoordig bieden ‘school, het uitgaansleven en het internet natuurlijk veel mogelijkheden [tot het maken van nieuwe vrienden], zeker als [...] je weinig drempels, schuchterheid of taboes ervaart.’¹⁷⁵ De millennials gebruiken dan ook ‘their digital empowerment to build and maintain close peer bonds.’¹⁷⁶ Hierdoor zijn niet alleen vrienden voor de generatie belangrijk, maar ook mensen aan de andere kant van de wereld die ze via sociale media kennen. Opmerkelijk is wel dat het gezellig samenzijn een andere betekenis heeft dan voor voorgaande generaties. Millennials hebben geen behoefte aan gezamenlijke activiteiten, maar vinden het ‘heel gezellig als iedereen zijn eigen ding doet.’¹⁷⁷ Gezellig samen betekent voor millennials samen in dezelfde ruimte, maar met respect voor de individuele wensen van en verschillen tussen iedereen.

¹⁷³ Cramer 2014, 14.

¹⁷⁴ Spangenberg en Lampert 2009, 64.

¹⁷⁵ *Ibid.*, 65. [LC]

¹⁷⁶ Howe en Strauss 2007, 51.

¹⁷⁷ Boschma en Groen 2010, 28.

2.3 Nieuwe media en millennials

In de vorige paragraaf stelde ik dat de komst van nieuwe media en de technologische ontwikkelingen behoren tot de discontinue veranderingen die millennials tijdens hun formatieve periode hebben ondergaan. Het opgroeien met nieuwe media en nieuwe technologieën heeft onder andere een directe invloed op de manier waarop de millennialgeneratie met hun vrienden omgaat, haar zoektocht naar identiteit vormgeeft en haar authenticiteit profileert. Daarnaast heeft het ook een indirecte invloed op de waarden van de millennials. Zo beschreef ik hierboven al dat de hedonistische instelling van de millennials en hun drang tot onmiddellijke behoeftebevrediging gevoed wordt door een groeiend aantal fastfoodketens en online webwinkels, die – door hun concurrentiestrijd met elkaar – hun klanten steeds sneller in hun behoeften voorzien. Deze paragraaf staat daarom in het teken van de mediatheoretische onderbouwing van de waarden van de millennialgeneratie.

In de afgelopen decennia zijn er talloze studies verschenen naar de effecten van (nieuwe) media op de millennialgeneratie.¹⁷⁸ Toch is ‘de wetenschappelijke kennis over dit thema nog volop in ontwikkeling.’¹⁷⁹ Dat komt allereerst omdat het mediagebruik van de jeugd de afgelopen jaren fors is toegenomen: in 1990 zaten kinderen anderhalf à twee uur voor televisie, terwijl ze in 2014 gemiddeld zes uur voor een scherm zaten.¹⁸⁰ Daarnaast is het traditionele mediagebruik veranderd – van lineair tv-kijken naar online kijken of met een tweede scherm om ‘een programma van commentaar te voorzien, reclame te ontwijken, of om in contact te staan met anderen.’¹⁸¹ Maar de gaten in de kennis over media en millennials worden bovenal veroorzaakt ‘door de grote en snelle veranderingen in het medialandschap.’¹⁸² Zo zijn sociale media die we nog niet zo lang geleden gebruikten, zoals MSN (1999), CU2 (2000) en Hyves (2004), in snel tempo ingewisseld voor nieuwere, sociale media als Facebook (2004), WhatsApp (2009), Instagram (2010) en Snapchat (2011). En ook de communicatietechnologie is steeds dichterbij ons lichaam komen te zitten: de computer veranderde van desktop (bureau) naar laptop (tas) naar smartphone (broekzak) en wellicht in de toekomst naar smartwatch (op de huid).

De snelle, technologische ontwikkelingen in het medialandschap worden volgens kunstcriticus en essayist Jonathan Crary vaak onterecht gezien als een ‘epochal shift in a relatively short period of time, in which new information and communication technologies have supplanted a

¹⁷⁸ O.a. Valkenburg 2014, Lenhart, Purcell, Smith en Zickuhr 2010, Gerardi en Nagy 2004, etc.

¹⁷⁹ Valkenburg 2014, 9.

¹⁸⁰ *Ibid.*

¹⁸¹ *Ibid.*

¹⁸² *Ibid.*

broad set of older cultural forms.’¹⁸³ Deze transitionele fase – ofwel paradigmawisseling – zou de overgang betekenen naar een digitaal tijdperk, waarin iedereen een ‘similar level of technological competence’¹⁸⁴ heeft. De ‘mediasmarte’¹⁸⁵ millennials, die al hun hele leven zijn ondergedompeld in de technologische wereld, zouden goed gedijen in dit nieuwe tijdperk. Crary stelt dat we in de werkelijkheid te maken hebben met een ‘ongoing state of transition’¹⁸⁶ waarin geen sprake is van een stabiel tijdperk of paradigma. Onderzoek naar nieuwe media moet zich volgens hem dan ook niet richten op een analyse van een nieuwe technologie of een nieuw medium *an sich*; de technologische ontwikkelingen maken dat dergelijke onderzoeken snel gedateerd zijn. Centraal moet volgens hem staan ‘how the rhythms, speeds, and formats of accelerated and intensified consumption are reshaping experience and perception.’¹⁸⁷ Daarmee sluit Crary aan bij de bekende uitspraak ‘the medium is the message’ waarmee mediatheoreticus Marshall McLuhan bekendheid verwierf in de jaren zestig.

§ 2.3.1 ‘The Medium is the Message’

Met zijn uitspraak ‘the medium is the message’ vestigde de Canadese mediawetenschapper en letterkundige Marshall McLuhan al bijna zestig jaar geleden de aandacht op het medium. Een medium, zo meende McLuhan, ‘shapes and controls the scale and form of human association and action.’¹⁸⁸ Daarmee bedoelde hij dat ‘de *manier waarop*, de middelen waarmee we communiceren, bepalend [is] voor een cultuur, meer dan *wat* we communiceren.’¹⁸⁹ Maar vaak verblindt de content van een medium ons – de content is als een ‘juicy piece of meat carried by the burglar to distract the watchdog of the mind’¹⁹⁰ – waardoor we het karakter van een bepaald medium niet zien. Dat is kwalijk, want volgens McLuhan dwingen media ons ‘op een andere manier te denken, kijken spreken, luisteren, lezen’¹⁹¹ en daarmee masseren ze als het ware ons bewustzijn. De technologie van het schrift – het lezen van links naar rechts, van woorden die achter elkaar geplaatst zijn – heeft ons bijvoorbeeld ‘in een lijn laten denken, ons gevormd in kaders van *lineariteit*.’¹⁹² Om deze knedende, masserende werking van media uit te leggen, hanteerde McLuhan vaak de woordspeling ‘the medium is the *massage*.’

¹⁸³ Crary 2013, 35.

¹⁸⁴ *Ibid.*, 37.

¹⁸⁵ Boschma en Groen 2010, 21.

¹⁸⁶ Crary 2013, 37.

¹⁸⁷ Crary 2013, 39.

¹⁸⁸ McLuhan 2001, 9.

¹⁸⁹ Brillenburg Wurth 2015, 5-6.

¹⁹⁰ McLuhan 2001, 19.

¹⁹¹ Brillenburg Wurth 2015, 6.

¹⁹² *Ibid.*, 8.

Media, zo meende McLuhan, moeten worden gezien als een ‘extension of ourselves’¹⁹³, verlengstukken van de menselijke zintuigen die zowel het individu als de maatschappij op een bepaalde manier beïnvloeden. De komst van een nieuw medium, van elke nieuwe technologie introduceert namelijk een nieuwe schaal in het menselijk leven.¹⁹⁴ Een goed voorbeeld is volgens McLuhan de komst van elektrisch licht. De boodschap van elektrisch licht is een radicale, alles doordringende decentralisatie, ‘for electric light [...] eliminate[s] time and space factors in human association.’¹⁹⁵ Door elektrisch licht is het namelijk mogelijk om langer actief te zijn, we kunnen hierdoor een boek lezen wanneer het donker is. Elektrisch licht illustreert volgens McLuhan goed wat de boodschap van een medium is, aangezien het geen (verblindende) content heeft zoals andere communicatiemediën.¹⁹⁶ Toch verschilt elektrisch licht ook hierin niet veel van andere communicatiemediën: zoals licht morsecodes kan gebruiken als content om te communiceren, zo gebruiken ook andere communicatiemediën ‘another medium as “content.”’¹⁹⁷ De content van film is bijvoorbeeld een roman, toneelstuk of opera, en de content van schrift is taal.

Media vormen daarmee ‘een systeem op zich en verlangen steeds nieuwe media om het systeem in stand te houden.’¹⁹⁸ Hierdoor worden we steeds afhankelijker van de media en technologieën die we zelf hebben voortgebracht.¹⁹⁹ Sterker nog, hoe groter onze mediaomgeving, hoe groter de kans om de greep op onze eigen verlengstukken te verliezen. McLuhan hechtte daarom veel belang aan een dichter, een schrijver of een kunstenaar, die volgens hem als enige in staat is ‘to encounter technology with impunity, just because he is an expert aware of the changes in sense perception.’²⁰⁰ De kunsten fungeren daarmee veelal als een ‘alarmsysteem waaraan we kunnen aflezen dat onze wereld aan het veranderen is.’²⁰¹

§ 2.3.2 Time-space compression

Een van de gevolgen van de snelle ontwikkeling van nieuwe media en (digitale) technologieën is de verder doorgezette ‘time- space compression’, waarover sociaalgeograaf David Harvey begin jaren negentig schreef. Deze tijd-ruimteverdichting heeft een ‘disorienting and disruptive impact upon [...] cultural and social life.’²⁰² Media en technologische ontwikkelingen zijn onderdeel van

¹⁹³ McLuhan 2001, 7.

¹⁹⁴ *Ibid.*

¹⁹⁵ McLuhan 2001, 9.

¹⁹⁶ *Ibid.*

¹⁹⁷ *Ibid.*, 19.

¹⁹⁸ Brillenburg Wurth 2015, 7.

¹⁹⁹ *Ibid.*

²⁰⁰ McLuhan 2001, 19.

²⁰¹ Brillenburg Wurth 2015, 22-23.

²⁰² Harvey 1990, 284.

deze verdichting en als gevolg van technologische innovaties verandert ons idee van ruimtelijke en temporele afstanden. Vanuit een (neo-)marxistisch perspectief zag Harvey de time-space compression als onderdeel van een kapitalistisch proces, waarin met name de versnelling van de omzettijd van productie en consumptie centraal staat. Zo wordt versnelling van de ‘turnover time’ aan de productiekant volgens Harvey bereikt ‘by organizational shifts towards vertical disintegration – sub-contracting, outsourcing, etc. – [and] the “just-in-time” delivery system that reduces stock inventories’²⁰³ Aan de consumptiekant zag hij een vergelijkbare ontwikkeling: elektronisch bankieren en verbeterde communicatie- en informatiesystemen ‘made it possible to circulate commodities through the market system with greater speed.’²⁰⁴ Opvallend is dat de tendensen die Harvey begin jaren negentig signaleerde – uitbesteding aan freelancers, tijdelijke contracten, steeds snellere levertijden en consumptiegoederen met een korte omlooptijd – nu nog steeds aan de orde van de dag zijn.

Als gevolg van de (technologische) ontwikkelingen om de omzettijd te reduceren is een maatschappij ontstaan waarin vergankelijkheid (‘volatility’) en kortstondigheid (‘ephemerality’) centraal staan.²⁰⁵ In deze ‘wegwerpmaatschappij’ wordt men overspoeld met consumptiegoederen en hopt men van het ene kortstondige genoeg naar het andere. Dit uit zich volgens Harvey in meer dan alleen wegwerpartikelen; het leidt ook tot een maatschappij waarin men in staat is ‘to throw away values, lifestyles, stable relationships, and attachments to things, buildings, places, people, and received ways of doing and being.’²⁰⁶ Daarnaast speelt ogenblikkelijke bevrediging (fastfood, thuisbezorging binnen 24 uur, etc.) een grote rol in deze wegwerpmaatschappij, zeker nu er nieuwe communicatie- en informatietechnologieën zijn waardoor men 24/7 online kan zijn.

Volgens essayist Jonathan Crary kondigt de 24/7-maatschappij een tijd aan ‘without time, a time extracted from any material or identifiable demarcations, a time without sequence or recurrence.’²⁰⁷ 24/7 celebreert de permanente aanwezigheid van het heden, het gemak van de eeuwige toegankelijkheid, maar het verhult daarmee ook ‘its cancellation of the periodicity.’²⁰⁸ Temporele markeringen als het weekend of een werkdag van 9 tot 5 komen te vervallen in een maatschappij waarin een 24-uurseconomie wordt opgelegd en waarin men continu kan consumeren of met anderen in contact komen. Uitstel is niet meer nodig. Wat ontstaan is als een bijwerking van technologische ontwikkelingen, is inmiddels een onontkoombare ‘switched-on

²⁰³ Harvey 1990, 284.

²⁰⁴ *Ibid.*, 285.

²⁰⁵ *Ibid.*, 285-286.

²⁰⁶ *Ibid.*, 286.

²⁰⁷ Crary 2013, 29.

²⁰⁸ *Ibid.*, 30.

universe' geworden 'for which no off-switch exists.'²⁰⁹

Kortstondigheid, vergankelijkheid en deze 'tijdloze' 24/7-maatschappij maken het lastig 'to maintain any firm sense of continuity.'²¹⁰ In een maatschappij waarin alles altijd doordraait, het leven onderworpen is aan snel veranderende rages en er weinig werkzekerheid is door tijdelijke contracten en freelancewerk, is het lastig om je bezig te houden met de lange termijn of plannen in de toekomst. De komst van nieuwe media en technologieën heeft aldus een tijdloze maatschappij gecreëerd waarin het leven in het heden wordt benadrukt, maar dat betekent niet dat de behoefte aan continuïteit en tijdsafbakeningen volledig is weggevaagd. Crary stelt dat oude, conventionele tijdseenheden als het weekend en 9 tot 5 voorlopig zullen blijven bestaan, 'but overlaid onto them are all the practices of individual time management made possible by 24/7 networks and markets.'²¹¹ Harvey spreekt zelfs van een 'revival of interest in basic institutions (such as the family and community), and the search for longer-lasting values in a shifting world.'²¹² Deze opleving zien we bij de millennialgeneratie met name terug in de hechte band met hun ouders.

Op het gebied van ruimteverdichting is een belangrijke rol weggelegd voor globalisering. Sinds de jaren zeventig zijn satellietcommunicatiesystemen ontwikkeld, die 'have rendered the unit cost and time of communication invariant with respect to distance.'²¹³ Vandaag de dag kunnen beelden van de andere kant van de wereld hier gelijktijdig worden getoond en ook is het mogelijk om vrijwel kosteloos (met beeld en geluid) 'live' contact te leggen met iemand aan de andere kant van de wereld. Harvey noemt dit door technologische ontwikkelingen gedreven globaliseringsproces een 'process of annihilation of space through time.'²¹⁴ Door globalisering vervagen ruimtelijke grenzen in toenemende mate en tegelijkertijd worden we ons steeds meer bewust van de mondiale grenzen.²¹⁵ Toch betekent dit volgens Harvey niet dat 'the significance of space is decreasing.'²¹⁶ Oorzaak hiervan is volgens hem onder andere de relatie tussen ruimte en identiteit: 'everyone occupies a space of individuation (a body, a room, a home, a shaping community, a nation), and how we individuate ourselves shapes identity.'²¹⁷ Een vertrouwde

²⁰⁹ Crary 2013, 30.

²¹⁰ Harvey 1990, 291.

²¹¹ Crary 2013, 57.

²¹² Harvey 1990, 292.

²¹³ Harvey 1990, 293.

²¹⁴ *Ibid.*

²¹⁵ *Ibid.*, 294.

²¹⁶ *Ibid.*, 293.

²¹⁷ Harvey 1990, 302.

omgeving, een houvast, is belangrijk voor de identiteitsvorming van individuen. Zeker in een geglobaliseerde wereld waarin we overspoeld worden met beelden van de rest van de wereld.

§ 2.3.3 Millennials en sociale media

Een belangrijk onderdeel van de nieuwe media waarmee millennials zijn opgegroeid zijn de sociale media, die sinds het begin van het millennium hun opmars hebben gemaakt. Sociale media zijn volgens hoogleraar Media, Jeugd en Samenleving Patti Valkenburg op te delen in twee typen: sociale media voor persoonlijk contact – hieronder vallen sms, WhatsApp, Snapchat - en voor groepscontact.²¹⁸ Onder deze laatste vallen onder andere YouTube, Facebook en LinkedIn. Dit zijn sites en diensten die deel uitmaken van web 2.0, een ontwikkeling van het internet tot een interactief medium waarbij de gebruikers ook informatie kunnen uploaden (en niet enkel downloaden).²¹⁹ Deze specifieke sites en diensten zijn zeer vergankelijk, maar ‘de mogelijkheden tot sociale interactie zijn grotendeels gelijk gebleven.’²²⁰ Zo zorgen sociale media ervoor ‘dat praktische grenzen en maatschappelijke verschillen vervagen’²²¹, waardoor het makkelijker is om contacten te leggen en te netwerken.

Om de aantrekkingskracht van sociale media en de effecten van het (veelvuldig) gebruik ervan te begrijpen, is het verstandig om stil te staan bij wat Valkenburg de zeven *affordances* van sociale media noemt: ‘de gebruiksmogelijkheden die media en communicatietechnologieën verschaffen (*afford*) of aanmoedigen.’²²² Daarbij bepaalt de gebruiker zelf of hij een *affordance* wel of niet benut. De *affordances* stimuleren of faciliteren namelijk slechts de keuze of het gedrag van gebruikers ten aanzien van het gebruik van sociale media. De *affordances* van sociale media geven vooral jongeren een gevoel van controle.²²³ Dit komt omdat ze zelf kunnen bepalen met wie, hoe en wanneer ze interacteren en of ze wel of niet hun identiteit prijsgeven. Dat gevoel van controle ‘is met name van belang in de adolescentie.’²²⁴ Daarom gebruiken millennials sociale media veelvuldiger dan voorgaande generaties: de *affordances* van sociale media boden millennials tijdens hun formatieve periode de gelegenheid zich sociaal-emotioneel te ontwikkelen.

²¹⁸ Valkenburg 2014, 258.

²¹⁹ *Ibid.*

²²⁰ *Ibid.*, 261.

²²¹ Spangenberg & Lampert 2009, 65.

²²² Valkenburg 2014, 261.

²²³ *Ibid.*, 264.

²²⁴ *Ibid.*

Tabel 3: De zeven *affordances* van sociale media.²²⁵

Affordance	Beschrijving
Asynchroniciteit	De mogelijkheid om te communiceren wanneer het de gebruiker uitkomt, in real-time (synchroon) of uitgesteld (asynchroon).
Anonimiteit	De mate waarin de gebruiker de communicatie als anoniem ervaart.
Toegankelijkheid	Het gemak waarmee informatie opgezocht en contacten gelegd of onderhouden kunnen worden.
Bereikbaarheid	De gebruiker kan wel of niet altijd online zijn, kan alerts op zijn smartphone aan- of uitzetten.
Zichtbaarheid	De grootte van het publiek dat getuige kan zijn van de communicatie.
Verspreidbaarheid	Het gemak waarmee inhoud gedupliceerd en verspreid kan worden.
Permanentie	De mate waarin de gebruiker de communicatie als verwijderbaar ervaart.

De keerzijde van de *affordances* van sociale media is dat ze onze privacy bedreigen, ‘door de gemakkelijke verspreidbaarheid en de permanentie van informatie en communicatie.’²²⁶ Waarom geven de *affordances* van sociale media millennials dan toch een gevoel van controle? Valkenburg splitst daarvoor het begrip privacy op in drie soorten:

- Informationele privacy: mogelijkheid te controleren hoeveel en welke informatie er over ons wordt verspreid;
- Sociale privacy: mogelijkheid tot controle over degene met wie we wel of niet willen praten;
- Psychologische privacy: mogelijkheid tot controle over wat we precies wel en niet over onszelf vertellen, aan wie en wanneer.²²⁷

De *affordances* van sociale media bedreigen dan wel de informationele privacy van millennials, maar tegelijkertijd stimuleert ‘elk van de zeven *affordances* van sociale media hun gepercipieerde controle, en dus hun sociale en psychologische privacy.’²²⁸ Deze laatste twee soorten privacy zijn voor millennials bepalender voor ons onlinegedrag dan informationele privacy. Meer dan in offlinecommunicatie kan de jonge generatie op sociale media zelf bepalen met wie, wanneer, over wat en hoe we communiceren: men kan bijvoorbeeld dagenlang nadenken over welk bericht de wereld ingestuurd wordt en of het alleen delen met intimi gedeeld wordt of met de hele wereld.

Lange tijd was men in de veronderstelling dat onlinecommunicatie offlinevriendschappen zou verdringen, met eenzaamheid tot gevolg.²²⁹ Onderzoek naar de sociaal-emotionele effecten van sociale media heeft aangetoond dat ‘online communicatie gepaard gaat met een grotere sociale

²²⁵ Valkenburg 2014, 262.

²²⁶ *Ibid.*, 265.

²²⁷ *Ibid.*, 264-265.

²²⁸ *Ibid.*, 265.

²²⁹ *Ibid.*, 275-276.

betrokkenheid en minder eenzaamheid.²³⁰ De *affordances* van sociale media stimuleren dat gebruikers zich online intiemer uiten dan offline en daarnaast zorgen sociale media voor frequenter contact met bestaande (offline-)contacten (ongeacht de aard van de communicatie).²³¹ Daarbij moet de volgende kanttekening worden gemaakt: de effecten van sociale media op de identiteit van millennials zijn vooral positief als jongeren de media gebruiken om bestaande contacten te onderhouden, maar wanneer jongeren sociale media gebruiken ‘om met vreemden te communiceren zijn de effecten vaak eerder negatief.’²³² Daarnaast benadrukt Valkenburg dat *affordances* als bereikbaarheid en toegankelijkheid ook kunnen leiden tot versplinterde aandacht, *fear of missing out* (FOMO) of compulsief gebruik van sociale media.²³³

Resumerend op dit theoretisch kader kan men stellen dat de globalisering – aangewakkerd en in stand gehouden technologische ontwikkelingen en nieuwe media – het generatiebegrip heeft opgerekt. De millennialgeneratie is daarmee de eerste generatie wiens sociaalhistorische ruimte buiten de landsgrenzen reikt. Door nieuwe media staan millennials in Nederland bloot aan dezelfde culturele en maatschappelijke invloeden als andere millennials in de (Westerse) wereld. Daarnaast is de generatie opgegroeid in een altijd doordraaiende wereld waarin grenzen in toenemende mate vervagen – landsgrenzen, maar ook de grenzen tussen werk en vrije tijd, tussen waken en slapen – en waarin kortstondigheid en vergankelijkheid het devies zijn. Als reactie op de structuur vervagende 24/7-maatschappij lijkt juist de millennialgeneratie op zoek naar meer houvast, overzicht, autoriteit en structuur en hecht ze meer waarde aan een balans tussen werk en vrije tijd dan voorgaande generatie. Daarmee heeft de generatie een nostalgisch verlangen naar een wereld die ze amper zelf heeft meegemaakt.

²³⁰ Valkenburg 2014, 276.

²³¹ *Ibid.*

²³² *Ibid.*, 289.

²³³ *Ibid.*

3. Methode

§ 3.1 Onderzoeksmateriaal

Voor het casusonderzoek gebruik ik als primair bronmateriaal twee hedendaagse Nederlandse romans die zijn geschreven door twee auteurs die behoren tot de millennialgeneratie. Om te voorkomen dat ik conclusies zal trekken die genderspecifiek zijn, heb ik gekozen voor één roman van een mannelijke auteur en één roman van een vrouwelijke auteur. *Boek van de doden* is geschreven door de Amsterdamse Philip Huff, die in 1984 te Naarden is geboren, en *IJstijd* is van de hand van de Amsterdamse Maartje Wortel, die in 1982 te Eemnes is geboren. Beide romans zijn in 2014 uitgegeven door De Bezige Bij.

Philip Huff en Maartje Wortel publiceren beiden verhalen in *Das Magazin*, het literaire tijdschrift dat Huff en Wortel ook opnam in *De Tien*, een bundeling verhalen van de tien beste jonge schrijvers van 2014 (geboren in of na 1980). Over deze groep jonge schrijvers rondom *Das Magazin* zegt Wortel: ‘Natuurlijk is er groepsvorming [...] Veel van [onze] boeken gaan over zielloze figuren die naar zichzelf op zoek zijn. [...] Dit is de tijd, dit is wat ons blijkbaar bezighoudt.’²³⁴ In dit onderzoek reken ik Huff en Wortel daarom tot wat Mannheim een *generatie-eenheid* noemt: ze zijn geboren tussen 1982 en 2005, ze hebben in hun formatieve jaren blootgestaan aan dezelfde sociaalhistorische lotgevallen, ze zijn als hoogopgeleide schrijvers woonachtig in Amsterdam én er is sprake van een concrete groepsvorming die vormend lijkt te zijn voor hun waarden.

Ik acht *Boek van de doden* – over de jonge schrijver Felix Post (nog net geen dertiger) die de week voor kerst door Amsterdam dwaalt – een geschikte casus voor dit scriptieonderzoek naar de literatuur van millennials, aangezien deze roman door recensenten wordt gezien als ‘een typische roman van een generatie.’²³⁵ *IJstijd* van Maartje Wortel heeft dit label niet toegekend gekregen, maar Wortel wordt wel ‘door recensenten ingedeeld bij De Generatie Jonge Schrijvers.’²³⁶ Hoofdpersoon in *IJstijd* is dertiger James Dillard, die na een gestrande liefdesrelatie in Zweden naar Amsterdam terugkeert en door een redacteur wordt benaderd om een boek te schrijven. Een analyse van deze twee romans is nuttig, aangezien beide romans een soortgelijke thematiek hebben: een jonge, mannelijke schrijver dwaalt door Amsterdam, vervuld met liefdesverdriet/-verlangen.

²³⁴ Doppenberg & Smeets, 2015, 66-67. [LC]

²³⁵ Fortuin (*NRC*), 19 september 2014.

²³⁶ Koelewijn (*NRC.next*), 9 januari 2016

§ 3.2 Methodologie

Uit het theoretisch kader is gebleken dat millennials zijn opgegroeid in een sterk geglobaliseerde 24/7-maatschappij, waarin sociaal contact offline, maar ook online wordt gelegd en onderhouden. De almaar groter wordende aanwezigheid van nieuwe media – en de steeds groter wordende afhankelijkheid daarvan – heeft de millennialgeneratie gevormd tijdens hun formatieve jaren. In het volgende hoofdstuk zal ik onderzoeken in hoeverre de invloed van deze gemediatiseerde wereld op de millennialgeneratie zijn weerklank vindt in de literatuur van deze generatie. Ik richt mij daarbij niet op het aantal keer dat de protagonisten via nieuwe media communiceren, want literaire teksten ‘are not merely cultural by virtue of reference to the world beyond themselves; they are cultural by virtue of social values and contexts that they have themselves successfully absorbed.’²³⁷ Ik zal onderzoeken in hoeverre Huff en Wortel een roman hebben geproduceerd die – in de termen van McLuhan – de boodschap van (nieuwe) media voor de millennialgeneratie blootlegt. Daarbij beperk ik mij tot een plotgericht onderzoek van de twee romans. Centraal in mijn onderzoek staat dan ook de beantwoording van de volgende hoofdvraag *Op welke manier reflecteren IJstijd van Maartje Wortel en Boek van de doden van Philip Huff de invloed van nieuwe media op de millennialgeneratie?*

Om de hoofdvraag van het onderzoek zo gedegen mogelijk te beantwoorden, maak ik gebruik van de volgende deelvragen:

1. Hoe representeert de tijdsbeleving van de protagonisten in *Boek van de doden* en *IJstijd* de 24/7-maatschappij waarmee de millennials zijn opgegroeid?

Uit het theoretisch kader is met behulp van de theorieën van Harvey en Crary aangetoond dat nieuwe media en nieuwe technologieën een grote invloed hebben op de tijdsbeleving van millennials. De 24/7-informatiemaatschappij waarin millennials zijn opgegroeid heeft een ‘switched-on’ maatschappij gecreëerd, waardoor de notie van een temporele afbakening voor millennials is vervaagd. Ook de behoefte tot onmiddellijke bevrediging en de wegwerpmaatschappij die als gevolg van de komst van nieuwe media en nieuwe technologieën zijn ontstaan, hebben gevolgen voor de tijdsbeleving van millennials. Bovendien zijn asynchroniteit, toegankelijkheid en bereikbaarheid voor millennials aantrekkelijke *affordances* van sociale media, die tevens worden uitgebuit door de tijdloze 24/7-maatschappij. Een analyse van de tijdsbeleving van de protagonisten – Is deze chronologisch of verstoord? Is er sprake van repetitie, een perpetuum mobile of is er wel degelijk sprake van een tijdsontwikkeling? – moet uitwijzen of de romans deze tendens

²³⁷ Greenblatt 1995, 227.

representeren. Deze narratologische analyse zal zich richten op de verhouding tussen fabel en sujet, maar ook op de focalisatie van tijd en in hoeverre tijd als een motief in de romans wordt opgevoerd.

2. Op welke manier toont de ruimtebeleving van de protagonisten in *Boek van de doden en IJstijd* de invloed van een geglobaliseerde wereld op de millennialgeneratie?

Aan de hand van het hoofdstuk over 'Time-Space Compression' van Harvey is in het theoretisch kader besproken dat de komst van satellietcommunicatiesystemen en nieuwe media de aanwezigheid van ruimtelijke grenzen hebben vervaagd of zelfs overbodig hebben gemaakt. Door nieuwe (sociale) media onderhouden millennials vandaag de dag net zo makkelijk contact met hun buurmeisje als met een (online-)vriend aan de andere kant van de wereld. Toch, constateert Harvey, is er wel degelijk sprake van een zoektocht naar een betekenisvolle ruimte waar men een (sociale) identiteit kan vormen. Een analyse van de ruimtebeleving van de protagonisten zal aantonen of de romans van Huff en Wortel een dergelijke tendens weerspiegelen. Deze narratologische analyse zal zich met name richten op de focalisatie van de ruimte, de belangenruimte, de gethematiseerde ruimte en de ruimte als een symbolisch motief.

3. Hoe weerspiegelt de relationele identiteit van de protagonisten in *Boek van de doden en IJstijd* de sociaal-emotionele effecten van nieuwe media op de millennialgeneratie?

Uit het theoretisch kader is gebleken dat millennials veel waarde hechten aan zelfontplooiing en authenticiteit, en dat sociale media voor zowel groeps- als persoonlijk contact bijdragen aan de sociaal-emotionele ontwikkeling van millennials. De *affordances* van sociale media bieden millennials de mogelijkheid tot controle over hun sociale en psychologische privacy. Zo verlagen de *affordances* van sociale media de drempel om over intieme zaken te praten, wat bevorderlijk is voor het sluiten van hechte(re) vriendschappen, en verhogen ze de frequentie van het contact met bestaande contacten. Daarnaast zorgt hun opvoeding en financiële situatie voor een nauwere band met hun ouders dan voorgaande generaties, zowel op sociaal als op economisch gebied. Een analyse van de relationele identiteit van de protagonisten – welke vormen van relaties gaan de protagonisten aan? En met wie? In hoeverre zijn relaties gemedieerd? Leiden gemedieerde relaties tot hechtere vriendschappen (en minder eenzaamheid)? – moet uitwijzen of de romans een dergelijke tendens representeren.

4. Analyse *IJstijd* – Maartje Wortel

§ 4.1 Samenvatting *IJstijd*

IJstijd (2014) van Maartje Wortel gaat over James Dillard, een jonge dertiger die op kosten van zijn moeder in luxehotels in Amsterdam verblijft en die via internet verschillende dure kazen en wijnen bestelt. James is reddeloos verliefd op Marie, een authentiek meisje van een jaar of zesentwintig met een gat tussen haar tanden door een missende hoektand. James ontmoet haar in de regen nadat hij bij een praatgroep voor eenzame mensen is weggelopen. Tussen James en Marie ontstaat een uitzonderlijke liefde; Marie heeft iets geraakt bij James en hij is vastbesloten haar niet meer te laten gaan. Na een tijdje begint het eetprobleem van Marie steeds verontrustendere vormen aan te nemen en in een laatste poging Marie bij zich te houden stemt James in om samen met haar op een onbewoond eiland in Zweden te gaan wonen. Terwijl James houvast vindt op het eiland, wordt Marie steeds ongelukkiger. Ze hebben steeds vaker ruzie en plotseling vertrekt Marie midden in de nacht, voorgoed. Terug in Nederland – en dat is het moment waarop de roman aanvangt – wordt James om volstrekt onduidelijke redenen benaderd door Monica, een redacteur van een uitgeverij, met de vraag of James een boek wil schrijven. James heeft geen idee hoe Monica op zijn naam is gekomen en wat haar interesseert in hem, maar hij accepteert het aanbod in de hoop dat de nieuwe bezigheid hem zijn liefdesverdriet doet vergeten. Hij voelt zich meteen een schrijver en gaat volledig in deze nieuwe identiteit op. James dompelt zich onder in het literaire wereldje: hij gaat naar een feestje op de uitgeverij en naar een lezing van Chuck Palahniuk (de auteur van *Fight Club* (1996)). Met deze laatste raakt hij innig bevriend, waardoor James uiteindelijk zichzelf, zijn eigen identiteit (terug)vindt en in staat is Marie te vergeten.

§ 4.2 Tijd

§ 4.2.1 Fabel - Sujet

Bovenstaande samenvatting is een gecomprimeerde weergave van de logisch-chronologische verhaalinhoud van de roman *IJstijd*, de fabel. De fabel is geconstrueerd op basis van het sujet, dat in deze roman niet samenvalt met de fabel. *IJstijd* wordt verteld vanuit een homodiëgetische ik-verteller, James Dillard, die *in medias res* aanvangt: ‘Ik verblijf in een hotel in Amsterdam-Oost als Monica in mijn leven komt.’²³⁸ De ik-verteller vertelt met het verhaal mee vanaf het punt dat

²³⁸ Wortel 2014, 9.

hij terug is uit Zweden en de relatie met Marie is verbroken (*vision avec*). Dat er een hele geschiedenis aan dit moment voorafgaat wordt gelijk duidelijk met behulp van een vergelijking in de derde zin: ‘De kat is in niets te vergelijken met Marie, die mij net heeft verlaten.’²³⁹ Deze voorgeschiedenis, de relatie met Marie, wordt door middel van flashbacks en retroversies in gedeelten ingelast in het vertelheden. Fabel en sujet lopen dus sterk uiteen, maar de voorgeschiedenis wordt vrijwel chronologisch, zij het verbrokkeld, gepresenteerd; in het derde hoofdstuk bespreekt James de ontmoeting tussen hem en Marie en pas in het een-na-laatste hoofdstuk weet de lezer hoe de relatie afloopt.

Maar er zijn ook uitzonderingen: sommige flashbacks hebben ook vooruitwijzingen in de chronologie van de voorgeschiedenis. Deze vooruitwijzingen dienen meestal ter verhoging van de spanning. Een mooi voorbeeld is wanneer James zegt dat zijn vader het een mooi idee vindt om op een warm eiland te wonen, ‘zoals Marie het later een mooi idee lijkt om op een eiland te gaan wonen, in Zweden nog wel, maar zover zijn we nog niet.’²⁴⁰ Hier treedt de ik-verteller overigens als gids naar voren om zichzelf een halt toe te roepen, waardoor de lezer in staat is de chronologische lijn van de voorgeschiedenis te construeren. Ook markeringen van het tijdsverloop als ‘wij (Marie en ik) gaan van winter naar winter’²⁴¹, ‘na die nacht volgen nog driehonderdzevenentachtig nachten’²⁴² en ‘Marie is bij me weggegaan in februari’²⁴³ helpen bij het construeren van de fabel.

De keuze van Wortel om haar roman in medias res te beginnen sluit overigens mooi aan bij de inhoud: James kan zijn oude geliefde Marie niet vergeten, waardoor hij niet door kan met zijn eigen leven. Door de voorgeschiedenis middels flashbacks en retroversies continu te verweven in het vertelheden, is ook de lezer gevangen in het verleden. In het laatste hoofdstuk komen fabel en sujet samen: James heeft zijn identiteit gevonden (‘Hier ben ik’²⁴⁴) en heeft zich los geworsteld van zijn verleden met Marie, waardoor hij weer vooruit kan, zonder in het verleden te blijven hangen.

§ 4.2.2 Verstoorde tijdsbeleving: stilistisch

Uit het bovenstaande blijkt dat James een problematische relatie met zijn verleden heeft. Dit uit zich ook op stilistisch niveau in een verstoorde temporaliteit van de protagonist. Wortel laat de ik-verteller hoofdzakelijk in de tegenwoordige tijd (afwisselend tussen onvoltooid tegenwoordige tijd

²³⁹ Wortel 2014, 9.

²⁴⁰ *Ibid.*, 61.

²⁴¹ *Ibid.*, 105.

²⁴² *Ibid.*, 104.

²⁴³ *Ibid.*, 219.

²⁴⁴ *Ibid.*, 235.

en voltooid tegenwoordige tijd) aan het woord, zowel in het verhaaldelen als in de terugblikken naar de geschiedenis met Marie. In zijn stuk ‘Geen enkele tijd is veilig’ stelt literatuurwetenschapper Sven Vitse al dat dit gebruik van de tegenwoordige tijd voor flashbacks in veel gevallen ‘psychologisch [is] te verklaren, zoals wanneer James gesprekken met zijn ex-vriendin Marie in het heden herbeleefd. “Marie zegt dat ze het geen prettig idee vindt dat ze in de hoofden van anderen bestaat.”²⁴⁵ De tegenwoordige tijd, zo stelt Vitse, maakt duidelijk dat Marie, zelfs na het beëindigen van hun relatie nog steeds in zijn hoofd bestaat.

Ook het fragment uit James’ kindertijd – waarin oppas Miranda zich afvraagt of het normaal is dat een achtjarige alleen in de tegenwoordige tijd praat – ondersteunt deze gedachte: “‘Jij doet alsof het nog niet voorbij is door alles in de tegenwoordige tijd te laten bestaan.’ [...] vanaf dat moment weet ik: als je doet alsof het nog niet voorbij is, is het ook niet voorbij.’²⁴⁶ Door in de tegenwoordige tijd te spreken, stuurt James zijn eigen tijdsbeleving. Ook wanneer James Chuck Palahniuk vertelt over de gebeurtenissen in Zweden, blijft James in de tegenwoordige tijd over het verleden spreken. Chuck probeert hem hiervan bewust te maken: “‘Je praat constant in de tegenwoordige tijd. Ik wil niet onaardig overkomen, maar het is voorbij, op een gegeven moment is het klaar.’”²⁴⁷ Toch blijft de tegenwoordige tijd daarna gehandhaafd.

Het enige moment dat James in de verleden tijd praat, is wanneer hij een dronken mail stuurt naar Monica, zijn redacteur. Dronken lucht hij zijn hart over zijn relatie met Marie en hun relatie. Wanneer James de mail heeft verzonden, realiseert hij zich ‘dat ik in de verleden tijd aan Monica heb geschreven. Dat ik het heb aangedurfd.’²⁴⁸ Blijkbaar is het voor James een kwestie van moed, van durven, om in de verleden tijd te praten over Marie. Opvallend is dat de enige keer dat James het aandurft om in de verleden tijd te praten, per mail is. Daarmee lijkt Wortel bloot te leggen dat drempels in een gemediatiseerde omgeving lager liggen dan in de offlinewereld. Niet alleen durft James in de verleden tijd te mailen, maar ook durft hij zich intiemer te uiten: ‘Ik stuur je de verhalen toe. Dat is misschien wel het engste wat ik ooit heb gedaan.’²⁴⁹ De passage onderstreept daarmee dat nieuwe media millennials stimuleren om zich intiemer te uiten.

Op het eerste gezicht lijkt het niet los willen laten van de (verleden) tijd met Marie een sluitende verklaring voor het obsessieve gebruik van de tegenwoordige tijd. James geeft Marie dan ook de schuld voor zijn chronisch onvermogen om in de verleden tijd te praten. Nu Marie weg is, zo stelt hij, lijkt het ‘alsof ze niet alleen zichzelf heeft meegenomen, maar de hele godvergeten

²⁴⁵ Vitse 2016.

²⁴⁶ Wortel 2014, 25.

²⁴⁷ *Ibid.*, 215.

²⁴⁸ *Ibid.*, 187-188.

²⁴⁹ *Ibid.*, 186.

tijd.²⁵⁰ Met bovenstaande verklaring in het achterhoofd zorgt het obsessieve gebruik van de tegenwoordige tijd toch op sommige plekken voor onverklaarbare situaties, bijvoorbeeld wanneer James en Marie praten over haar ex, ‘de steward’: “‘Waarom noem je hem de steward?’ vraag ik. ‘Hij is toch je geliefde?’” “Was,” zegt Marie.²⁵¹ James vraagt hier zijn huidige vriendin, zijn huidige geliefde, naar haar ex in de onvoltooid tegenwoordige tijd. Dat is opmerkelijk en onnodig; de logischere voltooid tegenwoordige tijd (‘Hij is toch je geliefde geweest?’) had ook gebruikt kunnen worden om de flashback kloppend in de tegenwoordige tijd te houden. Toch stelt hij de vraag in de onvoltooid tegenwoordige tijd. Is James’ tijdsbeleving al verstoord op het moment dat hij nog met Marie was? Maakt de liefde in dat geval blind? Was het niet Marie die de (verleden) tijd heeft meegenomen, maar is er sprake van een hogere macht?

Terug naar het fragment uit James’ kindertijd. Miranda heeft haar vraag tijdens een ouderavond voorgelegd aan James’ leraar. Thuisgekomen zegt ze tegen James: “‘Het is schijnbaar geen probleem, voor veel jongens van jouw leeftijd bestaat alleen de tegenwoordige tijd, ook al klopt er niets van qua volgorde, natuurlijk.’”²⁵² In zijn antwoord op Miranda’s vraag heeft James’ leraar blijkbaar James’ onvermogen om in de verleden tijd te praten vergeleken met de andere jongens van zijn leeftijd. Daarmee is Miranda gerustgesteld. Het is echter onduidelijk of dit verschijnsel zich *altijd* voordoet bij *alle* jongens van acht jaar of dat het zich alleen voordoet bij jongens die *op dat moment* acht jaar zijn (en bij James in de klas zitten). Gaan we – met een beetje goede wil – uit van dat laatste, dan zou het uitsluitend leven in het heden als een (uitvergroot) generationeel verschijnsel geïnterpreteerd kunnen worden. Dat James als volwassen man nog steeds alleen in het heden leeft, zou deze gedachte kunnen ondersteunen. Ook de moeilijke band met James’ vader, die ‘in het verleden [is] blijven hangen’²⁵³, zou dan ook als een generatiekloof gezien kunnen worden, want – zo stelt James’ moeder als ze hun moeilijke relatie analyseert – omdat James in louter in het heden leeft, ‘ziet [zijn] vader dat het leven gewoon doorgaat, dat er een nu bestaat.’²⁵⁴

In het theoretisch kader haalde ik de theorie van Crary aan, waarin hij stelt dat we leven in een ‘ongoing state of transition’²⁵⁵, een wereld waarin technologische ontwikkelingen zich almaar opvolgen en er geen sprake is van een stabiel tijdperk of een stabiele tussenpose. De millennialgeneratie is opgegroeid in deze wereld en kent dus geen moment van stabiliteit, geen

²⁵⁰ Wortel 2014, 60.

²⁵¹ *Ibid.*, 157.

²⁵² *Ibid.*, 20.

²⁵³ *Ibid.*, 200. [LC]

²⁵⁴ *Ibid.*, 141. [LC]

²⁵⁵ Crary 2013, 37.

ijkpunt. Voor hen is het leven een voortdurend proces. De roman lijkt hier te suggereren dat dit al in de kindertijd begint en dan vooral jongens treft. James – ook een millennial – zegt dat hij niet weet wat te doen met het leven ‘behalve doorgaan.’²⁵⁶ Door slechts in het voortdurende heden te leven, leeft James in een temporaliteit zonder ontknoping, hij leeft een leven ‘zonder enige vorm van ontwikkeling.’²⁵⁷ James is zich bewust van het gebrek aan ontwikkeling – ‘ik ben het zelf, het punt dat vaststaat’²⁵⁸ – maar kan het patroon niet doorbreken. Hij fantaseert over een nieuwe liefde, bijvoorbeeld het barmeisje in Studio/K, in de hoop dat zij ‘de tijd door [kan] laten lopen, ervoor zorgen dat er een verleden tijd bestaat.’²⁵⁹ Maar als het hier gaat om een door Wortel uitvergroot generationeel verschijnsel, dan zal die liefde James – net als met Marie – slechts verblinden voor zijn onvermogen om in een andere tijd dan het heden te leven.

§ 4.2.3 Verstoorde tijdsbeleving: thematisch

De verstoring van de tijdsbeleving wordt in *IJstijd* niet alleen vormelijk, maar ook thematisch uitgewerkt. In zijn reflectie op de gebeurtenissen is James obsessief bezig met de tijd. Ook deze reflecties staan in het teken van een gebrek aan tijdsontwikkeling in zijn leven. Zo heeft hij moeite het begin van zijn relatie met Marie aan te wijzen, want ‘je weet nooit wanneer en hoe iets precies begint.’²⁶⁰ Omdat James constant in het heden leeft, voelt alles als een begin, als iets dat zich zal gaan ontwikkelen. Dit is vergelijkbaar met de gedachte dat millennials aan de vooravond van een grote technologische ontwikkeling, een nieuw paradigma zijn opgegroeid, hoewel in werkelijkheid iedere nieuwe technologische ontwikkeling weer het uitgangspunt is van een nieuwe technologische ontwikkeling. Steeds wanneer James Marie kust, voelt het dan ook ‘als een begin, het blijft als een begin voelen, zelfs aan het einde.’²⁶¹

Ook als ik-verteller heeft James moeite met het structuren van de gebeurtenissen, met een duidelijke grens tussen begin, midden en eind. Dat blijkt onder andere uit het moment dat James bij een praatgroep ‘voor mensen die zich alleen voelen’²⁶² zijn oog laat vallen op de handen van een van de deelnemers. ‘Het zijn handen waar Marie van zou kunnen houden.’²⁶³ Deze associatie is opvallend, aangezien James Marie pas na afloop van de praatgroep ontmoet. De volgorde van het verhaal van de ik-verteller raakt ontregeld, waardoor de betrouwbaarheid van de ik-verteller in

²⁵⁶ Wortel 2014, 186.

²⁵⁷ *Ibid.*, 55.

²⁵⁸ *Ibid.*, 68.

²⁵⁹ *Ibid.*, 137. [LC]

²⁶⁰ *Ibid.*, 81.

²⁶¹ *Ibid.*, 102.

²⁶² *Ibid.*, 27.

²⁶³ *Ibid.*, 30.

het geding komt. Als aspirant schrijver blijkt James de structuur helemaal overboord te gooien. Bij het schrijven van korte verhalen denkt hij ‘niet aan een begin, een midden en een eind. Het leven zélf heeft godverdomme toch ook geen begin, midden en eind?’²⁶⁴ Ook blijkt hier wederom uit dat James geen enkele ontwikkeling in het leven ziet, geen enkele sequentie, want ook ‘de volgorde doet er niet toe’²⁶⁵ volgens James.

§ 4.3 Ruimte

§ 4.3.1 Stad - eiland

De roman *IJstijd* speelt grotendeels in Amsterdam, op vrijwel allemaal gemarkeerde ruimtes die nauwkeurig verwijzen naar werkelijk bestaande plaatsen: Hotel Arena (****) in de 's-Gravesandestraat, de Stayokay en Studio/K op het Timorplein in Amsterdam-Oost en een fictieve uitgeverij nabij de Vijzelstraat (vermoedelijk op de locatie van Meulenhoff).²⁶⁶ De enige keer dat James Amsterdam verlaat, is gedurende de zes weken dat James en Marie op het onbewoonde eiland Irmgard in Zweden verblijven. Het contrast tussen die twee omgevingen – enerzijds de altijd drukke, 24/7 hoofdstad en anderzijds een onbewoond eiland in de woeste natuur – lijkt groot en betekenisvol.

Als James uit het raam van zijn hotel kijkt, ziet hij ‘de altijd bewegende stad, als een levend organisme. Auto’s en fietsers en voetgangers die elkaar inhalen, die toeteren, doorrijden, bochten draaien en stoppen.’²⁶⁷ Diezelfde stad is ook een stad die nooit slaapt. In de avond gaan ‘de lichten van de mensen in de straat aan [...] voor ons begint het nu.’²⁶⁸ Soms probeert James de altijd doordraaiende ‘stad buiten te sluiten door de gordijnen dicht te doen, maar daar trekt hij zich niets van aan, de stad gaat gewoon door.’²⁶⁹ Dat de stad altijd doordraait, heeft als gevolg dat Amsterdam tevens een plek is waar iedereen altijd haast heeft. Zo hebben volgens James de ‘jongens van de receptie altijd haast.’²⁷⁰ Dit heeft volgens hem ‘niets met de receptie te maken, maar vooral met de stad.’²⁷¹ En wanneer James voor het eerst naar de praatgroep in een gymzaal in Amsterdam gaat, houdt iedereen zijn jas aan, waardoor het volgens James lijkt ‘dat al deze mensen snel weg willen kunnen.’²⁷²

²⁶⁴ Wortel 2014, 138.

²⁶⁵ *Ibid.*

²⁶⁶ *Ibid.*, (resp.) 114, 108 en 145.

²⁶⁷ *Ibid.*, 12-13.

²⁶⁸ *Ibid.*, 58. [LC]

²⁶⁹ *Ibid.*, 13

²⁷⁰ *Ibid.*, 11.

²⁷¹ *Ibid.*, 11.

²⁷² *Ibid.*, 28.

Amsterdam lijkt hiermee symbool te staan voor de 24/7-maatschappij waarin de millennials zijn opgegroeid. Ook de ruimteverdichting die Harvey beschrijft en de vervaging van ruimtelijke grenzen in de beleving van de millennials komen in de roman naar voren. Zo hebben Chuck en James het over ‘Nederland, dat iedereen elkaar kent of lijkt te kennen.’²⁷³ Met deze uitspraak lijkt James het idee te bevestigen dat Nederland door de globalisatie een dorp is, een kleine community in de wereld. Deze gedachte geeft tevens de ruimtebeleving van millennials weer. Wanneer James in een taxi stapt van een Amerikaanse chauffeur die over 9/11 vertelt, denkt James: ‘Ik ben er zelf niet live bij geweest, nine eleven, maar iedereen kent die rookwolk, daar hoef je niet voor in New York te wonen.’²⁷⁴ Door de nieuwe technologieën, waarmee James als millennial is opgegroeid, is hij bijna als ooggetuige op de hoogte van een gebeurtenis die aan de andere kant van de wereld heeft plaatsgevonden.

Toch heeft James ook de drang om de rust op te zoeken, weg van de altijd doordraaiende stad. Als hij en Marie na hun ontmoeting bij de gymzaal gaan wandelen, lopen ze automatisch ‘naar het Sarphatipark, alsof we allebei hetzelfde willen. Het is rustig in het park [...] redelijk stil voor een plek in de stad.’²⁷⁵ Later geniet James ook van de wandelingen langs het water naar Maries flat aan de rand van de stad; ‘We luisteren naar onze voetstappen, de mensen, het water, motoren, de wind. [...] Ik voel me gelukkig, meer dan dit verlang ik niet.’²⁷⁶ De rust en eenvoud maakt James, die vanaf zijn negentiende in Amsterdam woont, gelukkig.

Maar James zoekt de rust niet buiten Amsterdam. De flat van Marie aan de rand van de stad vergelijkt James met ‘de rand van de samenleving.’²⁷⁷ Volgens Marie is dit een ‘goede plek om te wonen. [Zij] hoef[t] niet zo nodig midden in de stad te wonen, midden in het leven te zijn [...], midden in het leven van anderen.’²⁷⁸ Maar James is hier minder duidelijk over, hij bedenkt zich alleen dat je ‘het inderdaad [moet] willen, midden in het leven staan. En als je het wilt, moet het je ook nog lukken.’²⁷⁹ Midden in het leven (van anderen) staan is iets wat hij graag zou willen. James leeft namelijk met een continue angst, een ‘gevoel dat [hij] voor niets leef[t], voor niemand.’²⁸⁰ Hij meent dan ook dat je pas midden in het leven staat als je iemand bent ‘in de ogen van andere mensen, want iemand van jezelf maken dat kan iedereen.’²⁸¹ Voor James staat daarmee

²⁷³ Wortel 2014, 179.

²⁷⁴ *Ibid.*, 115.

²⁷⁵ *Ibid.*, 58. [LC]

²⁷⁶ *Ibid.* 105. [LC]

²⁷⁷ *Ibid.*, 64.

²⁷⁸ *Ibid.* [LC]

²⁷⁹ *Ibid.*, 64. [LC]

²⁸⁰ *Ibid.*, 25. [LC]

²⁸¹ *ibid.*, 147.

‘midden in het leven staan’ gelijk aan gezien worden door anderen. En de kans om in een stad als Amsterdam door anderen gezien te worden is groot, er wonen immers meer mensen. Maar dan moet dat ook nog lukken, dan moeten er volgens James wel ‘mensen zijn die denken dat [hij] iets he[eft] wat de moeite waard is.’²⁸²

Het zijn juist de blikken van de anderen waardoor Marie naar een onbewoond eiland in Zweden wil verhuizen, want, zo zegt ze, ‘als er niemand is die mij ziet durf ik misschien meer mezelf te zijn.’²⁸³ In Zweden meent Marie ‘zonder dat [z]e met iemand iets te maken hebben’²⁸⁴ wel een bestaan met James op te kunnen bouwen. James vindt ‘het een verdomd slecht idee’²⁸⁵ en meent dat ze ‘net zo goed in de blauwe flat kunnen blijven, dat is evengoed een eiland.’²⁸⁶ Net als het eiland is ook de studentenflat van Marie afgesloten van de drukke, doordraaiende stad. James is bang dat hij op het eiland het gevoel zal hebben dat hij opgesloten zit, voor hem ‘moet er altijd een uitgang zijn.’²⁸⁷ Toch stemt hij in met het idee van Marie – ‘ik geef Marie haar droom’²⁸⁸ – en ze verlaten Amsterdam om op het eiland Irmgard te wonen. Het is een ‘primitief, maar mooi en authentiek’²⁸⁹ eiland, waar ze inderdaad afgesloten zijn van de wereld, zonder ‘televisie-, telefoon en internetaansluiting.’²⁹⁰ Ook moet James zich op het onbewoonde eiland neerleggen ‘bij het doodnormale verloop van de dag’²⁹¹, een dag- en nachtritme dat in Amsterdam niet (meer) lijkt te bestaan. Daarmee staat het eiland in schril contrast met het leven in Amsterdam.

‘Ik moet ervoor zien te zorgen dat ik genoeg heb aan mezelf’²⁹², neemt James zich voor als hij naar het eiland vertrekt. En dat lijkt te lukken: na een paar dagen leeft James ‘geweldig op van het eiland’²⁹³ en hij voelt zich ‘volledig, een volledig mens.’²⁹⁴ Door het eenvoudige leven op het eiland lijkt hij in te zien dat hij ‘niets anders nodig he[eft]’²⁹⁵, dat hij de blikken van anderen niet nodig heeft om midden in het leven te staan, ‘er hoeft geen bewijs te zijn.’²⁹⁶ Eindelijk kan hij

²⁸² Wortel 2014, 202. [LC]

²⁸³ *Ibid.*, 167.

²⁸⁴ *Ibid.* [LC]

²⁸⁵ *Ibid.*, 193.

²⁸⁶ *Ibid.*, 197.

²⁸⁷ *Ibid.*, 219.

²⁸⁸ *Ibid.*, 197

²⁸⁹ *Ibid.*, 195.

²⁹⁰ *Ibid.*, 208.

²⁹¹ *Ibid.*, 212.

²⁹² *Ibid.*, 196.

²⁹³ *Ibid.*, 212.

²⁹⁴ *Ibid.*, 213.

²⁹⁵ *Ibid.*, 210. [LC]

²⁹⁶ *Ibid.*, 211.

niets doen ‘zonder dat er iemand is tegenover wie [hij zich] daarvoor hoef[t] te schamen.’²⁹⁷ Het eiland bevrijdt James van zijn drang om betekenisvol te zijn, om gezien te worden door anderen, om iets te doen waardoor hij ‘een onuitwisbare indruk achterlaat.’²⁹⁸ Daarmee lijkt het contrast tussen de twee ruimtes – Amsterdam en Irmgard – het hoofdthema’s van de roman (identiteitscrisis) te ondersteunen.

Uiteindelijk gaat James, wanneer Marie hem in Zweden heeft verlaten, weer terug naar Amsterdam: ‘ik moet naar een stad, afleiding, gebouwen, bakstenen, asfalt, uitlaatgassen, sirenes, discotheken, ijssalons, koffiëbas, kankerverwekkende middelen, neonverlichting, individuen.’²⁹⁹ Alleen de stad, die symbool staat voor de 24/7-consumptiemaatschappij kan James namelijk afleiding bieden om Marie te vergeten.

§ 4.3.2 Thuis

Op zijn negentiende heeft zijn moeder James – onder het mom ‘het is belangrijk dat je op jezelf leert wonen’³⁰⁰ – naar ‘het beste hotel van Nederland’³⁰¹ gebracht. Sindsdien leeft James een nomadenbestaan: hij hopt van het ene luxehotel in Amsterdam naar het ander, zonder lang op een plek te blijven. Zo woonde hij in één jaar in het Amstel Hotel, daarna in het Ambassade Hotel aan de Herengracht en na het avontuur in Zweden verblijft hij in Hotel Arena (****) en later in het Stayokay-hostel.³⁰² De werkelijke reden voor zijn nomadenbestaan, zo blijkt al snel uit het commentaar van de ik-verteller, is dat James’ moeder hotelkamers voor hem huurt ‘zoals andere moeders hun kind naar het kinderdagverblijf brengen.’³⁰³ James schaamt zich hiervoor en wanneer Marie hem bij hun ontmoeting vraagt waarom James in een hotel woont, antwoordt James dan ook: ‘Om geen vaste verblijfplaats te hebben.’³⁰⁴ Marie concludeert hieruit dat James niet ‘houdt van verantwoordelijkheden’³⁰⁵ en later zegt ze dat emigreren naar Zweden hem goed zal doen, omdat hij dan los is van alles.³⁰⁶

Op het eerste gezicht lijkt James ook echt te genieten van het nomadenbestaan. Zijn hotelkamer in Hotel Arena is volgens hem alles wat hij nodig heeft: het is er ‘wit, schoon, vierkant

²⁹⁷ Wortel 2014, 212. [LC]

²⁹⁸ *Ibid.*, 59.

²⁹⁹ *Ibid.*, 221.

³⁰⁰ *Ibid.*, 198.

³⁰¹ *Ibid.*

³⁰² *Ibid.*, (resp) 40, 139, 9, 121.

³⁰³ *Ibid.*, 40-41.

³⁰⁴ *Ibid.*, 41.

³⁰⁵ *Ibid.*, 41.

³⁰⁶ *Ibid.*, 168.

en overzichtelijk.³⁰⁷ De leegte, de overzichtelijkheid van een hotelkamer staat James aan. Hij leest er ‘boeken van voornamelijk Amerikaanse en Russische schrijvers’³⁰⁸ en kijkt ‘naar nagespeelde achtervolgingen en herhalingen van *The Wire*.’³⁰⁹ Ook zijn simpele kamer in het Stayokay-hostel voldoet aan James’ eisen: ‘er is geen bureau om aan te werken, een groot probleem kan dat niet zijn, eigenlijk kun je alles wat het leven de moeite waard maakt wel in een bed doen.’³¹⁰ Dit kan geïnterpreteerd worden als een impliciete verwijzing naar de aanwezigheid van laptops en smartphones, waardoor het mogelijk is om vanuit bed te werken en in contact te staan met de rest van de wereld. Dat James hier genoeg aan heeft – een minimalistische kamer waar hij alleen door elektronische apparaten verbonden is met de rest van de wereld – zou reden kunnen zijn om aan te nemen dat James het ‘thuis’-gevoel lieert aan de ICT-apparaten die hij met zich meedraagt. James leeft daarmee het gemediatiseerde leven van een millennial: *home is where the Wi-Fi connects automatically*. Dit blijkt ook wanneer hij voor het eerst in Studio/K komt: ‘de tent ziet er prettig uit, *huiselijk*. Er zitten twee jongens met Apples.’³¹¹

Toch mist James – zoals Harvey al voorspelde – een ruimte, een thuis waaraan hij zijn identiteit kan ontlene en ontwikkelen. In het gesprek met Marie over het kopen van een eiland in Zweden komt dit onder andere naar voren. James wil niet, zoals Marie voorstelt, los zijn van alles, hij is op zoek naar een thuis, een houvast: ‘ik ben al los van alles en wil juist iets hebben waar ik een keer niet los van sta. Ik probeer te geloven dat Marie dat kan zijn of al is, degene aan wie ik verbonden ben.’³¹² Tegen beter weten in hoopt hij een thuis te kunnen vinden in de persoon van Marie, iemand aan wie hij zijn identiteit kan ontlene. Maar Marie verlaat hem en daarmee vertrekt zijn ‘thuis’ eveneens. Terug in Amsterdam zoekt hij een thuis in de *huiskat* van Hotel Arena (****), Zieck III, die volgens James ‘in niets te vergelijken [is] met Marie.’³¹³ De kat kan hij – in tegenstelling tot Marie – wel aan zich binden, want, zo meent James, ‘wat je je toe-eigent wordt van jou.’³¹⁴ En wanneer James naar het Stayokay-hostel moet vertrekken, besluit hij: ‘ik laat [Zieck III] niet meer gaan. Hij gaat met mij mee.’³¹⁵ De kat staat daarmee symbool voor een portable huiselijkheid, het maakt James blij ‘dat er iemand is die op [hem] wacht.’³¹⁶ Daarmee

³⁰⁷ Wortel 2014, 9.

³⁰⁸ *Ibid.*, 13.

³⁰⁹ *Ibid.*

³¹⁰ *Ibid.*, 132.

³¹¹ *Ibid.*, 133.

³¹² *Ibid.*, 168.

³¹³ *Ibid.*, 9. [LC]

³¹⁴ *Ibid.*, 87.

³¹⁵ *Ibid.*, 110.

³¹⁶ *Ibid.*, 143. [LC]

lijkt James wel degelijk te verlangen naar een thuis, een geborgen, huiselijk gevoel. Hij is er dan ook kapot van als Zieck III uit zijn kamer in het hostel is weggelopen. Hij beukt ‘met [z]ijn vuist tegen de muur’³¹⁷ omdat hij weet dat de kat ‘niet meer terugkomt en dat het voelt als verliezen.’³¹⁸ En James lijkt zelfs jaloers, want hij weet: ‘katten gaan altijd terug naar de plek waar ze vandaan komen.’³¹⁹ En een thuis is immers iets wat James niet heeft.

Het idee van Harvey, dat een vertrouwde omgeving, een thuis van belang is voor de identiteitsvorming, wordt bovendien in de roman geëxpliciteerd wanneer James door Monica wordt uitgenodigd voor een feestje op de uitgeverij. ‘Dit is jouw huis,’³²⁰ zegt Monica als James de uitgeverij binnenkomt. Sinds James zich door het telefoontje van Monica de identiteit van een ‘schrijver’ mag aanmeten, hoort hij ‘bij de club’³²¹ en kan hij zich op de uitgeverij ‘thuis gaan voelen.’³²² De uitgeverij is een plek waaraan James zijn identiteit kan ontleen, daar behoort hij tot ‘de uitverkorenen die wat te vertellen en toe te voegen hebben aan de wereld.’³²³ Wanneer Monica James zijn identiteit als schrijver ontnemt, doet ze dit dan ook niet op de uitgeverij, maar in het Concertgebouwcafé. Volgens James spreken ze daar af om te benadrukken dat hij ‘niet alleen degene kwijt [is] die zij van [hem] heeft gemaakt, maar dat [hij] ook alle plekken waar zij [hem] naartoe heeft laten komen, nooit meer zal zien.’³²⁴ Die wetenschap maakt James plotseling moe; hij beseft op dat moment dat hij helemaal geen thuis meer heeft waar hij zijn identiteit aan kan ontleen of opbouwen: ‘een mens sleept zijn lichaam steeds van de ene plek naar de andere. Ik wil een keer blijven waar ik ben, me ergens thuis voelen [...] ik moet naar huis.’³²⁵

§ 4.4 Relationele identiteit

§ 4.4.1 Ouders

In *IJstijd* is de relatie die protagonist James Dillard met zijn ouders heeft van een aparte soort. Zijn moeder is een ‘zakenvrouw, ze werkt altijd’³²⁶ en zijn vader is een oorlogsveteraan (hij ‘is naar Bosnië gestuurd om de mensen te beschermen’³²⁷) die samen met James’ grootvader ‘in de herfst-

³¹⁷ Wortel 2014, 188. [LC]

³¹⁸ *Ibid.*

³¹⁹ *Ibid.*

³²⁰ *Ibid.*, 145.

³²¹ *Ibid.*

³²² *Ibid.*

³²³ *Ibid.*, 152.

³²⁴ *Ibid.*, 234. [LC]

³²⁵ *Ibid.*, 218. [LC]

³²⁶ *ibid.*, 18.

³²⁷ *Ibid.*

en wintermaanden op Hawaï verblijft.³²⁸ James is financieel afhankelijk van zijn moeder, op zijn bankrekening ‘staat dankzij de familie van [z]ijn moeder zoveel geld dat [hij] er 200 mee kan worden zonder dat het opgaat.’³²⁹ Daarmee is James financieel afhankelijk van zijn moeder, zij betaalt namelijk de luxehotels waarin James verblijft. Maar ook op sociaal gebied heeft James een hechte band met zijn moeder. Wanneer Marie James heeft verlaten, gaat James niet van het eiland ‘voordat [hij z]ijn moeder he[eft] gesproken [en] zegt dat ze iets voor [hem] regelt.’³³⁰ Ook is zij vrijwel de enige tegenover wie James zich open zou willen stellen. Dit komt onder andere naar voren wanneer James erover nadenkt zijn moeder te bellen: ‘misschien vertel ik haar alles wat ik denk.’³³¹ Dat hij dit uiteindelijk niet doet, heeft te maken met de manier waarop James en zijn ouders contact hebben, ‘mijn vader en moeder praten met me door de telefoon, maar ze moeten altijd ophangen.’³³²

De moeder van James is een karikaturale zakenvrouw; ze zegt ‘dat ze gek wordt als ze niet werkt’³³³ en is iemand die ‘weet hoe ze tijd en geld moet besparen.’³³⁴ Daarmee lijkt James’ moeder de tijd- en ruimteverdichting van Harvey te belichamen. Gevolg hiervan voor James is dat hij nooit gehoor krijgt als hij zijn moeder belt. Hij weet wat hij kan verwachten: ‘haar stem op de voicemail: “Ik ben er niet.” En dan de piep.’³³⁵ Zijn moeder is zo druk, ze reserveert zelfs tijd in haar agenda om haar zoon te bellen (‘BELLEN: MIJN ZOON!’³³⁶). ‘Ik vraag me af of er dagen zijn dat ze vergeet dat ik besta.’³³⁷ Als James hier tijdens een telefoongesprek wat van zegt, wijt zijn moeder het aan de voortdurende concurrentiestrijd waarin ze moet zien te overleven. Wanneer James geld lijkt te gaan verdienen omdat Monica hem heeft gevraagd een boek te schrijven, snijdt James direct de financiële banden met zijn moeder door, ‘als je het voor mij doet: hou je maar koest, ga iets doen wat je leuk vindt, stop met concurreren’³³⁸ James houdt zichzelf voor dat zijn moeder meer tijd heeft nu ze hem geen geld meer hoeft te geven. Al snel komt James erachter dat hij niet door kan gaan met zijn huidige levensstijl zonder het geld van zijn moeder. Hij moet noodgedwongen ‘weg uit Hotel Arena (****), want nu [hij] geen geld meer krijg[t] van [z]ijn moeder, kan [hij] dat niet

³²⁸ Wortel 2014, 13.

³²⁹ *Ibid.*, 20. [LC]

³³⁰ *Ibid.*, 221. [LC]

³³¹ *ibid.*, 33.

³³² *Ibid.*, 19.

³³³ *Ibid.*, 18.

³³⁴ *Ibid.*, 56.

³³⁵ *Ibid.*, 33.

³³⁶ *Ibid.*, 79.

³³⁷ *Ibid.*

³³⁸ *Ibid.*, 72.

meer betalen.³³⁹ Ook heeft zijn moeder niet meer tijd voor hem; nog steeds moet ze ophangen omdat ze het druk heeft, zelfs laat op de avond ('het is verdomme halfelf'³⁴⁰). Toch komt hij niet terug op zijn beslissing om geen geld meer van zijn moeder te ontvangen.

James' moeder is ook sceptisch over het schrijverschap van James. Als James zijn moeder vertelt over zijn schrijverschap, zegt ze sceptisch: 'En dan zeg je dat je geen geld meer nodig hebt, lieverd?'³⁴¹ En als hij er later weer over begint, vraagt ze: 'Wie zit er eigenlijk op je te wachten, lieverd?'³⁴² Dergelijke uitspraken lijken James in eerste instantie niets te doen, hij houdt zichzelf voor dat ze het goed bedoelt, 'ze probeert me in bescherming te nemen tegen mezelf.'³⁴³ Maar hij hunkert tegelijkertijd naar erkenning van zijn moeder. Wanneer zijn moeder belt, hoopt James dat ze heeft kunnen 'horen dat er zojuist iemand is geweest die tegen me zegt dat ik niet te hard moet werken.'³⁴⁴ Ook vraagt hij zich af of zijn moeder zijn 'spullen weleens aanraakt, of ze eraan ruikt zoals moeders in bepaalde speelfilms doen, met een huilerige blik in hun ogen.'³⁴⁵ James hoopt tevergeefs op warmte en liefde van zijn moeder, kortom: een thuis. Hij voelt dan ook 'een steek van jaloezie'³⁴⁶ als hij bij de ouders van Marie op bezoek is en getuige is van de warmte waarmee Marie wordt ontvangen.

Desondanks meent James dat hij meer lijkt op zijn moeder dan hij denkt, maar 'misschien is dat zo erg niet, omdat ik in het andere geval op mijn vader zou lijken.'³⁴⁷ Met zijn vader heeft James een moeilijke relatie. Oorzaak hiervan is dat James in het heden leeft, terwijl zijn vader – als oorlogsveteraan – 'in het verleden is blijven hangen, hij noemt zichzelf een levensexpert.'³⁴⁸ De tijd waarin zijn vader leeft matcht daarmee niet met de tijd waarin James leeft, wat hun relatie bemoeilijkt. Toch is zijn vader continu in zijn hoofd. Al als klein kind weet James: 'er zit niemand op mijn vader te wachten, behalve ik.'³⁴⁹ Bovendien herinnert James zich telkens zijn vaders clichés, levenswijsheden die onderstrepen dat zijn vader pretendeert alles gezien te hebben. Daarmee lijkt zijn vader een karikatuur van een babyboomer, de generatie die in het schema van Strauss en Howe wordt gekarakteriseerd als moraliserend, omdat zij al veel hebben

³³⁹ Wortel 2014, 108. [LC]

³⁴⁰ *Ibid.*, 164.

³⁴¹ *Ibid.*, 74.

³⁴² *Ibid.*, 163.

³⁴³ *Ibid.*

³⁴⁴ *Ibid.*, 161.

³⁴⁵ *Ibid.*, 189.

³⁴⁶ *Ibid.*, 126.

³⁴⁷ *Ibid.*, 89.

³⁴⁸ *Ibid.*, 200.

³⁴⁹ *Ibid.*, 76.

meegemaakt.³⁵⁰ Zo denkt James aan een uitspraak van zijn vader als hij weer over Marie zit te denken: ‘Mijn vader zegt: “Je draagt een verleden met je mee, maar je hebt er niets aan om het verleden op te rakelen.”’³⁵¹ Door deze en soortgelijke uitspraken heeft zijn vader volgens James ‘een totaal ongeloofwaardige figuur van zichzelf gemaakt.’³⁵² Zo vindt James dat je aan de bovenstaande uitspraak over het verleden ziet dat zijn vader weinig zelfkennis heeft, ‘als iemand het verleden oprakelt, er zelfs naar verlangt, is hij het wel. Met zijn oorlog.’³⁵³

In de herinnering aan de uitspraken van zijn vader, wordt nog op een andere manier duidelijk dat James’ vader de babyboomgeneratie vertegenwoordigt, namelijk door zijn houding ten aanzien van privacy. Wanneer James in de boekhandel zijn gegevens achterlaat voor een lidmaatschap, denkt hij aan een uitspraak van zijn vader. ‘Ik vul het formulier in en denk aan mijn vader. Hij zegt: “Je moet in eerste instantie nooit je volledige naam aan iemand geven. Je naam is de deur openzetten.”’³⁵⁴ Dit citaat illustreert dat de vader van James van een generatie is die veel belang hecht aan informationele privacy. Anders dan zijn vader is James daar helemaal niet mee bezig; hij besluit zijn gegevens achter te laten ‘omdat het meisje een mooie kont heeft.’³⁵⁵ Dit fragment is daarmee tekenend voor de generationele kloof tussen James en zijn vader: James maakt de afweging om zijn gegevens achter te laten op basis van sociale en psychologische privacy – wil ik mijn gegevens bij dit meisje achterlaten? –, terwijl zijn vader zijn gegevens niet zou achterlaten vanwege zijn informationele privacy, hij wil controle hebben over welke informatie over hem wordt verspreid.

Ondanks de moeizame relatie met zijn ouders, zal James – zoals de prototypische millennial betaamt – niet rebelleren tegen of breken met zijn ouders. ‘Ze blijft mijn moeder. Net zo goed als mijn vader mijn vader blijft, daar verandert zijn afwezigheid niets aan.’³⁵⁶

§ 4.4.2 De gestolen identiteit

Een half jaar na het verschijnen van *IJstijd* schreef schrijver en literair criticus Joost de Vries een kritisch essay over de literatuur van zijn generatiegenoten, waaronder ook *IJstijd* van Wortel. Zijn punt van kritiek was dat zijn collega’s en leeftijdsgenoten er niet in slagen om hun hoofdpersonages van engagement te voorzien; geen van de personages ‘is bezig zijn leven te leiden, diepe contacten te leggen met andere mensen, iets te ondernemen wat iets voor andere

³⁵⁰ *Sf. Supra*, noot 100.

³⁵¹ Wortel 2014, 60.

³⁵² *ibid.*, 142.

³⁵³ *Ibid.*, 60.

³⁵⁴ *Ibid.*, 57.

³⁵⁵ *Ibid.*

³⁵⁶ *Ibid.*, 165.

mensen betekent.³⁵⁷ De Vries stelt dat je via de hoofpersonages van zijn generatiegenoten niets zult ‘meemaken van sociale verschuivingen, ze zullen je geen wijsheid geven over liefde en relaties [en] ze zullen niets zeggen over maatschappelijke evoluties.’³⁵⁸ En inderdaad, James is een vrij saai persoon: de lezer is al snel op de hoogte dat James ‘praktisch niets uitvoer[t] en van weinig betekenis [is].’³⁵⁹ Hij heeft gestudeerd, maar doet niets met de dingen die hij geleerd heeft. ‘Ik kan slapen zo lang ik wil en wakker worden wanneer ik wil.’³⁶⁰ En bovendien is James als personage verre van geëngageerd. ‘Ik ben niet arm, ik ben geen jood, ik ben niet zwart, geen vrouw, geen homo, maar een rijke, blanke jongeman. [...] Ik heb in principe alles’³⁶¹ Zo bezien lijkt James een verwende, blanke millennial, die alles heeft wat hij begeert. En ook de aantijging van De Vries dat de personages niet in staat zijn diepe contacten te leggen, wordt in *IJstijd* gethematiseerd: ‘Er zitten mensen in mijn hoofd, maar ze kunnen me op geen enkele manier raken, ze komen nooit in de buurt van een kern.’³⁶²

Het essay van De Vries is door literatuurwetenschappers Merlijn Olton en Yra van Dijk van replek voorzien. Zij stellen dat jonge schrijvers als Wortel ‘nieuwe vormen van engagement verkennen’³⁶³, vormen van engagement die niet binnen De Vries’ rechtlijnige en conservatieve opvatting van engagement vallen. Olton en Van Dijk betogen dat romans van de jonge schrijvers ons geloof in een stabiele identiteit bevragen door het individu als vastomlijnd zelf te deconstrueren en het te reconstrueren ‘als onderdeel van een netwerk van relaties.’³⁶⁴ De jonge auteurs voeren daarom hoofdpersonages op die beseffen ‘dat identiteiten per definitie geconstrueerd, relationeel en meerduldig zijn’³⁶⁵, dat het in relatie zijn een deel van je identiteit is. Hun romans demonstreren op die manier hoe het is om te leven in een wereld waarin ‘iedereen overduidelijk met iedereen verbonden is, maar waarin het werkelijk doorvoelen van die verbondenheid nog altijd moeilijk blijkt.’³⁶⁶ Koppelen we dit terug naar de waardeoordelen van millennials zoals in het theoretisch kader is beschreven, dan is de gedachte van Olton en Van Dijk geen opmerkelijke: het ontwikkelen van een authentieke identiteit is iets wat millennials continu bezighoudt, het is als een hoger doel in hun leven. Door personages op te voeren met een

³⁵⁷ De Vries 2014, 213.

³⁵⁸ *Ibid.*, 218.

³⁵⁹ Wortel 2014, 13. [LC]

³⁶⁰ *Ibid.*, 21.

³⁶¹ *Ibid.*, 23.

³⁶² *Ibid.*, 25.

³⁶³ Olton en Van Dijk 2015.

³⁶⁴ *Ibid.*

³⁶⁵ *Ibid.*

³⁶⁶ Olton en Van Dijk 2015.

identiteitscrisis (of het gebrek aan een authentieke identiteit), demonstrenen de jonge, millennialauteurs de problematiek van hun generatie: wat is de aard van identiteit? En bestaat deze niet ‘bij de gratie van de relatie tot de mensen, dieren en dingen om ons heen?’³⁶⁷

In *IJstijd* lijkt James het schoolvoorbeeld van zo’n personage met een identiteitscrisis, of liever: het gebrek aan een authentieke identiteit. Bij de praatgroep voor eenzame mensen vertelt James zijn beweegredenen om naar de groep te komen. ‘Ik heb niets te zeggen.’³⁶⁸ Hij zegt niet veel te voelen en ‘vraag[t zich] af of dat normaal is.’³⁶⁹ Het eerdergenoemde gebrek aan een kern, en de angst om niet geraakt te worden en om voor niemand te leven, zijn genoeg redenen om aan te nemen dat James te maken heeft met een identiteitscrisis. ‘Het is iets wat me bezighoudt.’³⁷⁰ Wanneer James Marie ontmoet, is hij verblind door haar authentieke voorkomen: ‘Marie bevalt me zoals me al lang niemand meer is bevallen. [...] Alsof ze bestaat zonder het zelf echt door te hebben, wat een verademing is.’³⁷¹ Marie is iemand die ‘echt’ is, in tegenstelling tot ‘mensen die zelf goed weten dat ze leven.’³⁷² Het is volgens James makkelijk om met deze mensen te praten, ‘als je weet dat je elkaar nooit zult raken omdat je allebei niet weet hoe dat moet, binnenkomen.’³⁷³ Maar met Marie is het anders. James ‘praat niet makkelijk tegen Marie,’³⁷⁴ omdat zij in zijn ogen iemand is die wel een kern heeft, die authentiek is, die je wel kunt raken.

Wanneer Marie en James even later door het Sarphatipark lopen, is James heel ‘verlegen (over [zich]zelf) en zelfverzekerd (over de ander) op hetzelfde moment.’³⁷⁵ De aanblik van de authentieke Marie, maakt James als kernloos persoon onzeker. Dit blijkt onder andere ook wanneer Marie hem vraagt om iets over zichzelf te vertellen. ‘Ik denk: ik moet iets anders tegen haar zeggen, iets goeds, iets waardoor ik een onuitwisbare indruk achterlaat [...] Maar ik zeg niets.’³⁷⁶ Hieruit blijkt – net als bij de praatgroep – dat James niets over zichzelf kan vertellen; hij heeft geen identiteit. Bij de ontmoeting met Marie wordt James zich hiervan bewust, waardoor Marie hem verlegen maakt. Hij lijkt zich tegenover Marie te schamen voor zijn gebrek aan authenticiteit. Als

³⁶⁷ Olnon en Van Dijk 2015.

³⁶⁸ Wortel 2014, 32.

³⁶⁹ *Ibid.*

³⁷⁰ *Ibid.*, 22.

³⁷¹ *Ibid.*, 38.

³⁷² *Ibid.*

³⁷³ *Ibid.*

³⁷⁴ *Ibid.*

³⁷⁵ *Ibid.*, 60.

³⁷⁶ *Ibid.*, 58-59.

James dan uiteindelijk de moed heeft verzameld om iets te zeggen, vertelt hij over zijn vader: ‘Mijn grootvader en vader hebben diensten gedraaid in verschillende oorlogen’³⁷⁷

James geniet van zijn relatie met Marie, hij ‘voelt zich gelukkig.’³⁷⁸ James en Marie spenderen al hun tijd met elkaar en langzaamaan leert James alle facetten van Marie kennen. Hij is ‘nog nooit zo dicht bij iemand in de buurt geweest.’³⁷⁹ Kort voordat ze naar Zweden gaan, gaan Marie en James langs bij de ouders van Marie. ‘Ik bekijk Marie, het is of ik haar voor het eerst zie, ze gedraagt zich bijna ongemerkt anders.’³⁸⁰ James is verbaasd, bijna teleurgesteld, dat hij deze kant van Marie nog niet kende. Maar als James Marie heeft weten te veroveren en doorgronden, zegt hij ‘nooit meer een andere vrouw’³⁸¹ te willen. Tijdens hun relatie heeft James de authentieke identiteit van Marie volledig opgenomen, hierdoor kan James na de *breakup* hun gesprekken woordelijk herbeleven; hij heeft Marie zo goed bestudeerd dat hij weet wat Marie zegt en vindt. Zo weet hij ook dat de handen van Leo handen zijn ‘waar Marie van zou kunnen houden.’³⁸²

Toch kent James Marie nog niet helemaal. ‘Bij Marie is haar hele lichaam nodig om haar te zien zoals ze is.’³⁸³ Omdat Marie niet tevreden is over haar lichaam, wil zij alleen in het donker met hem naar bed. Hierdoor heeft James haar nog nooit naakt gezien, een voor hem onverteerbare eis. De eerste dag op het eiland in Zweden komt hier verandering in, waarna James zegt: ‘Nu ken ik alles van je.’³⁸⁴ En meteen wordt duidelijk dat James deze kennis van Marie gebruikt om zijn eigen, lege identiteit mee op te vullen. ‘Het is meer dan ooit alsof we versmelten.’³⁸⁵ James kent Marie zo goed dat hij denkt te weten wie hij moet zijn, wie Marie wil dat hij is. Hij neemt dan zelfs de droom van Marie om op een eiland in Zweden te leven over: ‘Ik snap je droom. En weet je wat? Het is ook mijn droom. Het is ook mijn droom geworden.’³⁸⁶ Als een parasiet heeft James de authentieke identiteit van Marie geabsorbeerd en zich eigen gemaakt. Op dat moment beseft Marie dat James niet authentiek is, dat hij zich haar droom heeft toegeëigend en ‘zet het definitieve einde in, [James] zie[t] het aan haar ogen.’³⁸⁷ De reden dat Marie uiteindelijk met de noorderzon vertrekt, is in eerste plaats dat ze beseft dat de vervulling van haar wens haar niet bevredigt, maar ook dat ze inziet dat James niet voldoet aan de authenticiteitseis van millennials.

³⁷⁷ Wortel 2014, 61.

³⁷⁸ *Ibid.*, 105.

³⁷⁹ *Ibid.*, 184.

³⁸⁰ *Ibid.*, 127.

³⁸¹ *Ibid.*, 48.

³⁸² *Cf. Supra, noot 263.*

³⁸³ Wortel 2014, 56.

³⁸⁴ *Ibid.*, 209.

³⁸⁵ *Ibid.*

³⁸⁶ *Ibid.*, 211-212.

³⁸⁷ *Ibid.*, 212.

Dit blijkt bijvoorbeeld uit het fragment waarin James erover nadenkt om Marie te bellen en haar te zeggen ‘dat [hij] iedereen kan zijn wie zij wil, ze mag het zeggen (maar James, dat is precies het probleem).’³⁸⁸ Het commentaar van de ik-verteller laat zien dat voor Marie juist James’ gebrek aan een authentieke identiteit de reden was om bij hem weg te gaan.

Dat James zijn identiteit ontleent aan wat anderen willen dat hij is, blijkt ook wanneer Monica hem belt om te vragen of hij een boek wil schrijven. ‘We zijn geïnteresseerd op basis wat we van je weten.’³⁸⁹ James heeft geen idee wat ze in hem zien, hij heeft immers geen kern, geen authentieke identiteit, dus googelt hij in de lobby van het hotel naar ‘de naam James Dillard om erachter te komen wat Monica in [hem] ziet.’³⁹⁰ Hij vindt zelf niets bijzonders, maar weet dat ‘iedere computer de zoekresultaten afstemt op de gebruiker.’³⁹¹ Toch gaat hij op het aanbod van Monica in, zij geeft hem tenslotte de belofte van een identiteit: ‘Ik denk dat je wel degelijk een schrijver bent.’³⁹² De nieuwe identiteit doet James goed, ‘ik weet wel dat er niemand op mij zit te wachten, maar nu Monica zegt van wel geloof ik haar toch.’³⁹³ James heeft er geen problemen mee dat Monica niet weet wie hij echt is, dat hij geen schrijver is noch een authentieke identiteit heeft. Als kind weet hij namelijk al ‘dat je mensen van alles wijs kunt maken, als je er zelf maar in gelooft, al is het maar een beetje.’³⁹⁴

James gaat volledig op in deze nieuwe identiteit. En dat geeft hem een lekker gevoel: ‘ik ben nu degene die kan zeggen wat waar is en wat niet, ik ben schrijver.’³⁹⁵ Nog voordat hij een letter op papier heeft, fantaseert hij over zijn sterrenstatus als auteur. ‘Ik ben de droom van ieder meisje.’³⁹⁶ Ook als hij twee vrouwen van middelbare leeftijd in Studio/K ziet, denkt hij: ‘Zij zijn de mensen die schrijvers in het echt willen zien, die boeken kopen maar aan het lezen van een boek niet genoeg hebben. Deze vrouwen zijn mijn publiek.’³⁹⁷ Niet alleen doet hij zich voor anderen voor als schrijver (‘Ik ben schrijver geworden’³⁹⁸), maar ook houdt hij zichzelf voor dat hij een schrijver is. ‘Plotseling snap ik hoe het leven in elkaar zit: je moet gewoon doen wat een ander van je vraagt. Je wordt wat de mensen van je maken. Het gaat me verrassend makkelijk

³⁸⁸ Wortel 2014, 55.

³⁸⁹ *Ibid.*, 14.

³⁹⁰ *Ibid.*, 25.

³⁹¹ *Ibid.*

³⁹² *Ibid.*, 15.

³⁹³ *Ibid.*, 16.

³⁹⁴ *Ibid.*, 49.

³⁹⁵ *Ibid.*, 47.

³⁹⁶ *Ibid.*, 122.

³⁹⁷ *Ibid.*, 134.

³⁹⁸ *Ibid.*, 74.

af.³⁹⁹ Het gevoel erbij te horen, een identiteit te hebben, geeft James het gevoel ‘alsof het daadwerkelijk zo is, alsof ik iets heb toe te voegen.’⁴⁰⁰ Ook zijn sociale leven verandert, ‘sinds het telefoontje van Monica hoor[t James] bij allerlei clubs.’⁴⁰¹

Maar het contact met Monica verloopt moeizaam voor James. ‘Ik knik vaker naar die vrouw dan naar wie ook, ik heb het gevoel dat ik haar tevreden moet stellen, er mag niets van de verwachting verloren gaan.’⁴⁰² Naarmate James Monica vaker ziet, is het voor hem steeds lastiger om zijn lege identiteit niet te onthullen. De zeepbel knapt uiteindelijk als James dronken achter een computer in het Stayokay-hostel kruipt om Monica een mail te sturen. Wat hij offline niet kan – over zichzelf vertellen, eerlijk zijn tegen Monica – lukt hem online wel. Hij mailt haar over Marie en over zijn vriendschap met Chuck Palahniuk. Ook vertelt hij Monica dat haar vraag of hij een boek wilde schrijven hem ‘een paar minuten van [z]ijn leven gelukkig heeft gemaakt.’⁴⁰³ Uiteindelijk biedt een homoseksuele ervaring met Chuck Palahniuk de uitkomst: James ziet in dat hij iemand is ‘geworden die Monica van [hem] heeft gemaakt.’⁴⁰⁴ En hij weet nog iets: ‘ik heb mezelf terug [...] Ik ga terug naar het begin, naar datgene waarnaar ik op zoek ben.’⁴⁰⁵ Hij gaat weer op zoek naar zijn eigen, authentieke identiteit.

³⁹⁹ Wortel 2014, 144.

⁴⁰⁰ *Ibid.*, 146.

⁴⁰¹ *Ibid.*, 145.

⁴⁰² *Ibid.*, 108.

⁴⁰³ *Ibid.*, 187.

⁴⁰⁴ *Ibid.*, 234.

⁴⁰⁵ *Ibid.*, 235.

5. Analyse *Boek van de doden* – Philip Huff

§ 5.1 Samenvatting *Boek van de doden*

Boek van de doden (2014) van Philip Huff gaat over bijna-dertiger Felix Post, een jonge schrijver die de tien dagen voor kerst door Amsterdam ronddwaalt – een vergelijking met *De Avonden* (1947) van Gerard Reve ligt alleen al op basis van deze trivia voor de hand. Gedurende deze tien dagen struint Felix met zijn vrienden Johan (een ongelukkige bankier) en Seth (een drugsdealer) allerlei feestjes af, heeft hij afspraken met opdrachtgevers en vrienden, en is hij gast in *De Wereld Draait Door* om over de Amerikaanse schrijver J.D. Salinger (1919-2010) te praten. De rest van zijn tijd vult Felix met het ophalen van herinneringen aan zijn ex-vriendin en grote liefde Victoria Lucas, een succesvolle actrice die hij bij aanvang van de roman voor het eerst sinds lange tijd weer ziet.

Gaandeweg komen we erachter dat deze relatie met Victoria nogal abrupt is beëindigd: iets minder dan een jaar geleden hebben Felix en Victoria een ernstig auto-ongeluk gehad doordat Felix dronken achter het stuur zat. Zwaar gewond belandde Felix hierdoor in het ziekenhuis, waar Victoria hem toen heeft achtergelaten. Felix kan het maar moeilijk verkroppen dat hij Victoria sindsdien niet meer heeft gezien; om zijn liefdesverdriet af te stompen, verdooft Felix zich met drank, drugs en seks. Maar overal – op feestjes, door vrienden en in de media – wordt hij herinnerd aan Victoria, die inmiddels al een nieuwe vriend heeft, Sjors, van wie ze bovendien in verwachting blijkt te zijn.

Maar er is meer ellende. Aanvankelijk was Felix een succesvol schrijver – hij schreef een bestseller en won er een prijs voor – maar dat succes ebt langzaam weg: ‘eerst werd het [boek] nog even afgeprijsd, maar toen kwamen er andere goede boeken en werd de prijs die ik won weer door een ander gewonnen.’⁴⁰⁶ Langzaam raakt het geld dat Felix met zijn boeken heeft verdiend op, zijn exorbitante levensstijl is hier grotendeels debet aan. Diezelfde levensstijl heeft namelijk een negatieve invloed op zijn schrijven, met als gevolg dat opdrachtgevers hem stuk voor stuk zijn werk ontnemen. Terwijl zijn vriend Kurt en zijn zus Eva – beide jonge ouders van twee kinderen – hem op het rechte pad proberen te houden, probeert Felix met drank en drugs de sluimerende wanhoop te dempen. Maar wanneer hij met Kerstmis bij met zijn familie in Borgloo (gehucht in Overijssel) verblijft, kan hij eindelijk de crisis van zijn leven onder ogen komen: hij beseft dat hij het heft weer in eigen hand moet nemen, dat hij verantwoordelijk is voor zijn eigen leven, zijn eigen identiteit.

⁴⁰⁶ Huff 2014, 174.

§ 5.2 Tijd

§ 5.2.1 Fabel – Sujet

Boek van de doden wordt verteld vanuit een homodiëgetische ik-verteller, Felix Post, die op het eerste gezicht *in medias res* aanvangt: “Ik moet wat droppen nu” [...] Het is de vrijdag voor kerst en Johan heeft ons meegenomen naar een feestje op de Herengracht⁴⁰⁷ Vanaf dat punt vertelt de ik-verteller in tien hoofdstukken – die vernoemd zijn naar de opeenvolgende dagen van de week (het eerste hoofdstuk heet ‘Vrijdag’⁴⁰⁸) – met het verhaal mee (*vision avec*) over de tien dagen voor Kerstmis. Dat er een hele voorgeschiedenis aan dit moment voorafgaat, wordt duidelijk als we lezen dat Victoria Lucas ook op het feestje is: ‘Victoria weigert mijn kant op te kijken. Ik heb haar sinds het ongeluk op Borgloo niet meer gezien.’⁴⁰⁹ De lezer kan hieruit opmaken dat Victoria en Felix een geschiedenis met elkaar hebben en dat ze elkaar nu ‘meer dan een jaar na dato’⁴¹⁰ voor het eerst zien. Deze voorgeschiedenis wordt door middel van flashbacks en retroversies gedeeltelijk ingelast in het vertelheden. De roman lijkt daarmee eenzelfde structuur te hebben als *IJstijd*, zij het dat dat het zwaartepunt van *Boek van de doden* meer in het vertelheden ligt. Het ligt daarom echter meer voor de hand om het vertelheden – de tien dagen voor Kerstmis – te beschouwen als het *récit premier*, het hoofdverhaal van de roman. In dat geval vallen fabel en sujet in het *récit premier* wel samen.

De flashbacks en retroversies van de relatie met Victoria worden echter niet chronologisch gepresenteerd; het zijn veeleer losse flarden, waardoor een groot beroep wordt gedaan op de lezer om de fabel van de voorgeschiedenis te construeren. Zo herinnert Felix zich het moment van de eerste breuk in hun relatie, ‘dat was twee jaar terug. Zevenhonderddertig dagen en net zoveel nachten’⁴¹¹, terwijl hij pas later vertelt over hun allereerste weekendje weg, ‘drie en een half, vier jaar geleden.’⁴¹² De tijdsmarkeringen helpen de lezer hier om de fabel van de onsystematisch geordende voorgeschiedenis te construeren. Maar geheel betrouwbaar zijn deze tijdsmarkeringen van de protagonist niet, het geheugen van de ik-verteller laat hem soms ook in de steek: ‘Vorige zomer – of was het de zomer daarvoor?’⁴¹³ Dergelijke uitingen doen de door de lezer geconstrueerde fabel weer wankelen.

⁴⁰⁷ Huff 2014, 7.

⁴⁰⁸ *Ibid.*

⁴⁰⁹ *Ibid.*, 8.

⁴¹⁰ *Ibid.*, 9.

⁴¹¹ *Ibid.*, 35.

⁴¹² *Ibid.*, 52.

⁴¹³ *Ibid.*, 31.

De keuze van Huff om de voorgeschiedenis in losse flarden en a-chronologisch te presenteren, werkt tevens spanning verhogend. De ik-verteller beschikt hierdoor over veel meer informatie dan de lezer, waardoor hij de macht heeft om informatie over de voorgeschiedenis te doseren. Zo krijgt de lezer slechts vage toespelingen op het auto-ongeluk van Felix en Victoria voorgeschoteld. Andere personages vragen Felix steeds naar het ongeluk en Victoria ('Je hebt haar niet meer gezien sinds het ongeluk, toch?'⁴¹⁴) en de meisjes met wie Felix naar bed gaat vragen hem stuk voor stuk naar het verhaal achter 'het grote litteken op [z]ijn borstkast. Een grote, roze ritssluiting.'⁴¹⁵ Ook gaat Felix naar een psycholoog vanwege 'het verdriet over [zijn] ongeluk. En wat er daarna allemaal is gebeurd.'⁴¹⁶ Door dergelijke vage toespelingen krijgt het ongeluk iets mysterieus, waardoor de lezer met vragen blijft zitten, zelfs nadat het boek uit is.

§ 5.2.2 Verstoorde tijdsbeleving

Zoals hierboven al is besproken bij de flashbacks en retroversies hebben we in *Boek van de doden* te maken met een gemarkeerd tijdsverloop. Zeer gedetailleerd wordt door de ik-verteller beschreven hoe laat het is op het moment dat Felix ook maar een kleine handeling doet: 'Het is vijf voor halfzeven en ik heb net een tweede diazepam genomen.'⁴¹⁷ Ondanks dat er niet heel veel gebeurt in het leven van Felix, wordt elke keer beschreven hoe laat het is. 'Rond zeven uur loop ik naar huis.'⁴¹⁸ Met de gedetailleerde tijdsmarkering lijkt de ik-verteller te beklemtonen hoe langzaam de tijd verstrijkt in het leven van Felix, dat wordt gekenmerkt door een *ongoingness*, een aaneenschakeling van betekenisloze gebeurtenissen. Een analogie met *De avonden* – waarin de verveling van hoofdpersoon Frits van Egters wordt overgebracht door het beschrijven van betekenisloze gebeurtenissen – is dan ook niet te missen. Op zaterdag, nadat we Felix al een week hebben gevolgd, vraagt hij zich af: 'Wat heb ik deze week gedaan?'⁴¹⁹

Overigens is het gevaar van dergelijke tijdsmarkeringen dat fouten snel op de loer liggen. Dit blijkt bijvoorbeeld wanneer Felix op vrijdag naar de kapper gaat. 'Vier uur. Ik ben binnengelopen bij Joanne, mijn kapper.'⁴²⁰ Felix krijgt een was- en knipbeurt, gaat vervolgens naar huis, neemt een douche, gaat 'op bed liggen en val[t] in slaap.'⁴²¹ Hij wordt wakker gebeld

⁴¹⁴ Huff 2014, 10.

⁴¹⁵ *Ibid.*, 129. [LC]

⁴¹⁶ *Ibid.*, 113. [LC]

⁴¹⁷ *Ibid.*, 90.

⁴¹⁸ *Ibid.*, 239.

⁴¹⁹ *Ibid.*, 249.

⁴²⁰ *Ibid.*, 235.

⁴²¹ *Ibid.*, 236. [LC]

door Johan, die zegt dat ze ‘tussen vier en vijf op de Haarlemmerdijk [moeten] zijn.’⁴²² Dat is opmerkelijk, want precies op dat tijdstip zat Felix bij de kapper, is hij gaan douchen en deed hij een dutje. Bezigheden die doorgaans minstens een uur in beslag nemen. Toch is Felix niet te laat bij het feestje op de Haarlemmerdijk, ‘jij bent ook vroeg, vandaag’⁴²³ krijgt hij te horen. Een degelijke redactie had dergelijke fouten moeten voorkomen.

Het langzaam verstrijken van de tijd wordt niet alleen vormelijk door de gedetailleerde tijdsmarkeringen uitgewerkt, maar ook thematisch. Zo is Felix obsessief bezig met het verstrijken van de tijd. Continu checkt hij hoe laat het is. ‘Ik kijk naar het klokje rechtsboven in mijn beeldscherm’⁴²⁴, ‘ik kijk naar de klok op de mediabox’⁴²⁵ en ‘ik hoor de klok aan de muur achter mij tikken.’⁴²⁶ Het zijn slechts enkele voorbeelden van de vele momenten dat Felix naar een analoge ofwel digitale klok zoekt.⁴²⁷ Deze obsessie met het controleren van de tijd illustreert tevens dat de tijd in de beleving van de protagonist langzaam verstrijkt:

‘Als ik zo onopvallend mogelijk op mijn telefoon kijk, is er amper tijd voorbijgegaan. Ik ben van de buitenkant van de rivierbocht naar de binnenkant gedreven. Als ik niet oppas, slibt de tijd straks helemaal dicht en kom ik stil te liggen.’⁴²⁸

Felix heeft het gevoel dat de tijd heel traag gaat. Hij brengt zijn tijdbeleving hier onder woorden door haar te vergelijken met een rivierbocht, waar het water in de binnenbocht binnen een bepaalde tijd een kortere afstand aflegt dan het water in de buitenbocht. Het water in de binnenbocht staat hierdoor bijna stil. Felix heeft het idee dat de tijd in zijn leven even langzaam gaat als het water in de binnenbocht. Het langzame verloop van de tijd irriteert Felix mateloos. ‘Altijd maar weer die tijd’⁴²⁹, denkt Felix wanneer hij voor een zoveelste keer op de klok kijkt.

Het langzaam verstrijken van de tijd lijkt daarmee te duiden op een impasse, een stilstand. Deze stilstand heeft te maken met Felix’ relatie met Victoria. Net als James in *IJstijd*, verlangt Felix in *Boek van de doden* naar zijn ex-vriendin en herleeft hij de momenten met haar. Voor Felix heeft het altijd gevoeld alsof hij alleen bij Victoria écht leefde. ‘De overige momenten van de dag

⁴²² Huff 2014, 236. [LC]

⁴²³ *Ibid.*, 237.

⁴²⁴ *Ibid.*, 39.

⁴²⁵ *Ibid.*, 113.

⁴²⁶ *Ibid.*, 248.

⁴²⁷ Voor andere momenten, zie: Huff 2014, 28, 34, 37, 72, 76, 94, 127, 130, 225, 244, 248.

⁴²⁸ Huff 2014, 28.

⁴²⁹ *Ibid.*, 248.

vielen daar ergens tussenin, geen ervan was een einde of een begin.⁴³⁰ Nu Victoria – min of meer – uit zijn leven is, lijkt Felix alleen nog maar in zo’n tussenmoment te leven. Dit tussenmoment heeft geen einde of begin, het vloeit niet voort uit het verleden en verwijst niet naar een toekomst. Het ligt voor de hand om in deze context de theorie van Lauren Berlant over de verstoorde temporaliteit van het heden aan te stippen, zoals Vitse deed in zijn analyse van *IJstijd*. Het heden wordt volgens hem ‘beleefd als een a(chrono)logische *ongoingness*, een “voortduren” zonder ontwikkeling, een permanente crisis zonder ontknoping, catharsis of catastrofe. [...] het heden [is] een permanente maar a(chrono)logische transitie, waarin het subject verzandt in een chronische aanpassing aan omstandigheden.’⁴³¹ Dit laatste sluit aan bij de *ongoing state of transition*⁴³² waar Crary het over had: een staat van voortdurende ontwikkeling zonder ijkpunt waar ze uit voortvloeit of specifiek eindpunt waar ze op afstevent.

Felix leeft in een tussenmoment waar zijn leven enkel voortduurt en geen enkele échte ontwikkeling mogelijk is. Hoewel hij zich aanpast aan de veranderende wereld om hem heen (hij downloadt bijvoorbeeld ‘de app waar Mark het over had’⁴³³), verandert er niets wezenlijks in zijn leven. Felix wordt zich hiervan bewust, wanneer hij reflecteert op een gesprek met Victoria dat twee jaar geleden plaatsvond. ‘Ik heb niet het gevoel dat ik sindsdien een stap vooruit heb gezet.’⁴³⁴ En, zo trekt hij later de conclusie, ‘als er niets verandert, betekent het dat alles zich herhaalt. Soms betekent dat ook dat alles stilstaat.’⁴³⁵ Deze herhaling is iets wat hem bezighoudt; het dient dan ook als motief in de roman. Het checken van de tijd door Felix is immers een handeling die zich steeds herhaalt. Maar ook de herinneringen aan Victoria worden opgeroepen door zich herhalende handelingen. Zo denkt hij met Kerstmis in Borgloo bij het ploppen van de champagne aan Victoria, want hij ‘dronk hier ook champagne met Victoria.’⁴³⁶

Op het eerste gezicht lijkt Felix’ leven zich te herhalen – en dus stil te staan – vanaf het moment dat Victoria hem verliet. Maar als Victoria op woensdagavond met Felix meegaat naar huis, weet Felix: dit is ‘een herhaling van een herhaling van zetten, we stonden hier al honderd keer eerder, en elke keer bracht het ons niet verder.’⁴³⁷ Hieruit blijkt dat scènes uit het leven van Felix zich al tijdens zijn relatie met Victoria herhaalden, dat zijn leven ook tijdens zijn relatie met Victoria al stilstond. En wanneer Felix later in de tram stapt, beseft hij: ‘Ik zit al elf jaar in deze

⁴³⁰ Huff 2014, 78.

⁴³¹ Vitse 2016. [LC]

⁴³² Cf. *Supra*, noot 186.

⁴³³ Huff 2014, 155.

⁴³⁴ *Ibid.*, 35.

⁴³⁵ *Ibid.*, 263.

⁴³⁶ *Ibid.*

⁴³⁷ *Ibid.*, 164-165.

tram, in de lijnen die over vastgelegde routes rijden en andere lijnen die erop lijken.⁴³⁸ Net als een tram, volgt zijn leven een aantal vaste patronen die zich al jaren lijken te herhalen. Plots is Felix zich ervan bewust ‘hoe alles zich altijd lijkt te herhalen.’⁴³⁹ De analogie met *De avonden* is in dit kader dan ook betekenisvol. Ondanks het hedendaags decor van *Boek van de doden* – onder meer door het frequente gebruik van sociale media en de reflecties op de nasleep van de economische crisis – vertoont het levensgevoel van Felix sterke gelijkenissen met dat van Frits van Egters in 1947. Daarmee is het levensgevoel van Felix in *Boek van de doden* als het ware ook een herhaling van het levensgevoel van Frits in *De avonden*. Een verklaring voor de analogie met *De avonden* zou gezocht kunnen worden in de vier archetypes van generaties die Howe en Strauss beschreven: Huff en Reve (1923-2006, vooroorlogse generatie) behoren tot generaties die bestempeld worden als het archetype *Hero* generatie – geboren na een spiritueel ontwaken, ten tijde van individueel pragmatisme –, omdat ze gelijkenissen vertonen in de ontwikkeling. In dat licht zou ook Felix’ herkenning van het levensgevoel van de adolescente protagonisten uit romans van J.D. Salinger (1919-2010) en Richard Yates (1926-1992) verklaard kunnen worden – ‘het gaat over ons, over nu.’⁴⁴⁰

In Borgloo – waar Felix al sinds jaar en dag Kerstmis bij zijn grootouders viert – heeft de tijd al helemaal stilgestaan. ‘De tijd beweegt ook hier de dingen de dagen door, maar het lijkt of hier niets slijt of verandert.’⁴⁴¹ Ook de setting met zijn familie is nog steeds hetzelfde, Felix en zijn zus Eva zijn ‘nog steeds de kinderen aan tafel. De kleinkinderen, om precies te zijn.’⁴⁴² Juist die setting doet Felix uiteindelijk inzien dat hij het verleden niet mist, want dat verleden heeft al die tijd voortgeduurd. ‘Wat ik mis, is iets nieuws.’⁴⁴³ Door dit inzicht, deze epifanie, ziet Felix de wereld de dag erna volkomen anders: ‘Alles lijkt veranderd. [...] Alles is nieuw.’⁴⁴⁴

§ 5.2.3 Verstoord dag- en nachtritme

Het gemarkeerde tijdsverloop en het obsessief checken van de tijd in *Boek van de doden* laat ook zien dat het dag- en nachtritme van Felix totaal verstoord is. Felix slaapt vaak op ongewone tijden en hij doet veel middagdutjes, veelal onder invloed van verdovende middelen. Zo zijn er dagen bij dat Felix ‘al bijna twintig uur wakker’⁴⁴⁵ is, terwijl hij op andere dagen tot diep in de middag

⁴³⁸ Huff 2014., 227.

⁴³⁹ *Ibid.*, 197.

⁴⁴⁰ *Ibid.*, 29.

⁴⁴¹ *Ibid.*, 259.

⁴⁴² *Ibid.*, 273.

⁴⁴³ *Ibid.*, 268.

⁴⁴⁴ *Ibid.*, 278.

⁴⁴⁵ *Ibid.*, 94.

uitslaapt. Hierdoor heeft Felix een ander ritme dan bijvoorbeeld Anne, een succesvolle actrice met wie hij veel contact heeft. “Heb je goed geslapen?” Anne lacht. “Het is middag. Middag.”⁴⁴⁶ ’s Nachts heeft Felix veel moeite met slapen. ‘Ik kijk naar de oranje cijfers van mijn Wake-up Light die vertellen dat het vijf voor vier is. De vorige keer dat ik keek was het kwart over drie. Ik heb in de tussenliggende tijd geen minuut geslapen.’⁴⁴⁷

Opvallend is dat Felix vrijwel iedere keer dat hij wakker wordt naar zijn mobiel grijpt. ‘Ik word wakker in het donker en pak mijn telefoon. Zes uur [...] Ik wil eigenlijk doorslapen tot morgenochtend, maar mijn lichaam weigert. Het is te onrustig.’⁴⁴⁸ Felix is vaak te onrustig om te slapen, zeker wanneer hij net op zijn telefoon heeft gekeken; ‘ik ga weer in bed liggen, om te slapen, maar het lukt niet.’⁴⁴⁹ De bereikbaarheid van Felix, frequentie waarmee hij op zijn telefoon kijkt, en telefoontjes of appjes die hij direct beantwoordt lijken grotendeels de oorzaak van de onrust waardoor Felix niet kan slapen. Continu heeft hij het gevoel bereikbaar te moeten zijn voor anderen. En dat terwijl bereikbaarheid, een van de *affordances* van de sociale media, millennials juist een gevoel van controle zou geven. ‘Om halfeen word ik wakker van het getril van mijn telefoon, met een warme iPad op mijn buik. Achter me zoemt mijn laptop. Ik ben een verlengstuk van apparaten.’⁴⁵⁰ Felix is omgeven door apparaten en noemt zich zelfs een verlengstuk van apparaten – een omkering van McLuhans uitspraak dat media een *extension of ourselves*⁴⁵¹ zijn. Felix lijkt hier de controle over zijn bereikbaarheid te zijn verloren. Hij voelt zich niet degene die de technologische apparaten aanstuurt die hem met de wereld verbinden. Voor zijn gevoel wordt hij als verlengstuk van apparaten juist aangestuurd door de technologische apparaten.

Toch is Felix niet geheel de controle verloren over zijn bereikbaarheid, zoals hij in bovenstaand citaat wel suggereert. Ook zijn er genoeg momenten waarop Felix zijn telefoon niet opneemt. Hierdoor kan hij ook beter slapen. ‘Ik zet mijn telefoon uit en ga op bed liggen. Als ik wakker word, is het vijf uur.’⁴⁵² Toch zijn de vrienden van Felix, zoals zijn vriend Johan, het niet van Felix gewend dat hij onbereikbaar is. “Hé, ik heb je vannacht nog gebeld.” “Ik zag het. Ik lag te slapen.” “Waarom nam je niet op?” “Ik lag te slapen.” “Eh, oké. Maar jij neemt altijd op, ook ’s

⁴⁴⁶ Huff 2014, 234.

⁴⁴⁷ *Ibid.*, 72.

⁴⁴⁸ *Ibid.*, 34-35.

⁴⁴⁹ *Ibid.*, 34.

⁴⁵⁰ *Ibid.*, 84-85.

⁴⁵¹ *Cf. Supra*, noot 193.

⁴⁵² Huff 2014, 155.

nachts.”⁴⁵³ Uit dit gesprek blijkt dat Felix – millennial in een 24/7-maatschappij – normaal gesproken altijd bereikbaar is, ongeacht het tijdstip van de dag.

§ 5.3 Ruimte

§ 5.3.1 Amsterdam - Borgloo

Boek van de doden speelt zich af in Amsterdam, op locaties die exact te lokaliseren zijn door de verwijzing naar werkelijk bestaande plaatsen. Zo spreekt Felix met zijn collega Vincent af in café 't Loosje op de Nieuwmarkt, zit hij met zijn redacteur Laura in café Bosco en haalt hij zijn neefje Ben op van een crèche op de Binnengasthuisstraat.⁴⁵⁴ Het gebruik van gemarkeerde ruimtes is in *Boek van de doden* nog sterker dan in *IJstijd*: we weten dat het appartement van Felix zich ‘aan het einde van de Lauriergracht’⁴⁵⁵ bevindt en ook wordt de route die Felix loopt iedere keer nauwkeurig beschreven: ‘Aan het begin van de Passeerdersstraat steek ik het water en de Marnixstraat over en loop over de Nieuwe Passeerdersstraat tussen De Krakeling en een bouwput door.’⁴⁵⁶ Deze en soortgelijke nauwkeurige verwijzingen naar bestaande plaatsen versterken de werkelijkheidsillusie van het verhaal. Overigens verlaat Felix Amsterdam één keer, op de laatste zaterdagavond, wanneer Felix tot zondagochtend in het fictieve Borgloo bij zijn grootouders verblijft. Het contrast tussen de twee omgevingen – enerzijds de drukbevolkte stad die nooit slaapt en anderzijds een door de natuur omgeven plek buiten de Randstad – lijkt ook in *Boek van de doden* groot en betekenisvol.

Felix woont op de Lauriergracht in Amsterdam, in de buurt van de Westerkerk en –toren. Vanuit zijn douche kan hij ‘de contouren van de torenklok en de blauwe keizerskroon van de Westertoren’⁴⁵⁷ zien. De Westertoren – typerend voor het Amsterdamse stadsbeeld – komt herhaaldelijk terug in de roman. Zo staat er op zondagmiddag een man ‘op de kerktoren, onder de grote cijfers van de torenklok’⁴⁵⁸ en rond het middaguur speelt ‘de klok van de Westertoren “Bij ons in de Jordaan.”’⁴⁵⁹ En Felix gebruikt de klok van de Westertoren ook om de tijd te checken: ‘De klokken van de Westerkerk vertellen dat er weer een halfuur is verstreken.’⁴⁶⁰ De voortdurende herhaling van dit ruimtelijke attribuut laten (op microniveau) de beklemming en

⁴⁵³ Huff 2014, 153.

⁴⁵⁴ *Ibid.*, (resp.) 145, 190, 194.

⁴⁵⁵ *Ibid.*, 33.

⁴⁵⁶ *Ibid.*, 25.

⁴⁵⁷ *Ibid.*, 34.

⁴⁵⁸ *Ibid.*, 63.

⁴⁵⁹ *Ibid.*, 226.

⁴⁶⁰ *Ibid.*, 244.

verveling zien die in de roman centraal staat. Felix heeft geen vaste baan, hij vult zijn dagen met afspraken, in de hoop dat de tijd snel verstrijkt.

Het altijd doordraaiende Amsterdam – een ‘stedelijke machine’⁴⁶¹ – confronteert Felix met zijn lege bestaan. ’s Nachts, wanneer Felix wakker is en door de stad dwaalt, voelt hij zich ‘een lege buis in de verdomde stilte van de stad.’⁴⁶² Overdag kijkt hij vanachter een caf eruit naar ‘de trams die voorbijrijden en de stroom sporters met wanten en mutsen op de fiets, en [hij] denk[t] aan alle mensen die deze winter weer tot elke werkdag vroeg opstaan zijn veroordeeld.’⁴⁶³ In tegenstelling tot Felix zijn de meeste mensen overdag druk, ze gaan ‘naar hun werk, hun kinderen zitten op school.’⁴⁶⁴ Victoria had het in de stad ook altijd druk: ‘In de stad was het vaak momenten sprokkelen, vals spelen tegen de tijd, minuten stelen.’⁴⁶⁵ Het gejakker van de mensen in de stad lijkt daarmee in verband te staan met Felix’ obsessie met de tijd. Felix heeft immers het gevoel dat hij ‘gewoon meegaa[t] in die maalstroom. In die stad, in dat constante gegons.’⁴⁶⁶ In de stad wordt – zoals Crary ook beschrijft – de temporaliteit gedictieerd door de 24/7-economie, waardoor Felix geen controle meer heeft over het verloop van de tijd. Door veelvuldig te checken hoe laat het is, probeert Felix deze controle te heroveren.

Amsterdam lijkt in *Boek van de doden* symbool dus te staan voor de 24/7-maatschappij waarin millennials opgroeiden. Als een heuse *city that never sleeps* zijn er in de stad altijd wel ‘huizen met de verlichting aan, [of] een enkel donker huis waar mensen in het licht van een blauw schermje zitten.’⁴⁶⁷ ’s Nachts zijn er altijd ‘hier en daar nog lampen aan’⁴⁶⁸, altijd is er iemand wakker met wie Felix kan appen, bellen of afspreken. De binnenstad van Amsterdam is bovendien een plek waar vrijwel hoofdzakelijk generatiegenoten van Felix wonen. De stad is volgens de ik-verteller ‘een broedkamer, niet alleen van kinderen, maar ook van het idee van altijd jong blijvende ouders [...] met zitkamers met grote banken en babyboxen en eikenhouten vloeren en een plat beeldscherm met Netflix erop.’⁴⁶⁹ Alles wat niet past in het jonge, innovatieve imago van de stad, bijvoorbeeld een verzorgingshuis, ‘wordt de stad uitgedreven.’⁴⁷⁰ Dat alles in de stad draait om een jong, hip uiterlijk blijkt ook uit de gedetailleerde beschrijvingen van het uiterlijk van

⁴⁶¹ Huff 2014., 45.

⁴⁶² *Ibid.*, 71.

⁴⁶³ *Ibid.*, 49. [LC]

⁴⁶⁴ *Ibid.*, 132.

⁴⁶⁵ *Ibid.*, 229.

⁴⁶⁶ *Ibid.*, 241. [LC]

⁴⁶⁷ *Ibid.*, 118. [LC]

⁴⁶⁸ *Ibid.*, 20.

⁴⁶⁹ *Ibid.*, 26.

⁴⁷⁰ *Ibid.*

de personages door de ik-verteller: ‘Hij draagt een zwarte leren jas met hoge stoffen kraag, en een broek met opgerolde pijpen en Clarks eronder.’⁴⁷¹

Tegenover Amsterdam staat Borgloo, een dorp in Gelderland waar de grootouders van Felix een landhuis hebben. Met de trein verlaat Felix Amsterdam – de ‘stedelijke machine’⁴⁷² – en betreedt hij ‘een wereld die steeds groener en groener’⁴⁷³ wordt. In Borgloo gaat het er nogal primitief aan toe: ‘de Ridderlaan [is] de enige verharde weg van Borgloo.’⁴⁷⁴ Opvallend is dat Felix in Borgloo geen enkele keer checkt hoe laat het is. In Borgloo komt hij tot rust, hier bepaalt de 24/7-economie niet het verloop van de tijd. Hier heeft de tijd eerder stilgestaan, waardoor het volgens Felix lijkt dat ‘niets slijt of verandert.’⁴⁷⁵ Omdat de tijd in Borgloo niet zoals in Amsterdam wordt voortgestuwd door de 24/7-maatschappij, beseft Felix: ‘buiten mij is er geen tijd.’⁴⁷⁶ Felix heeft hier de controle over de tijd en hoeft daarvoor niet continu op de klok te kijken. Zijn leven in Borgloo is overigens ook veel minder gemediatiseerd dan in Amsterdam: in twee dagen krijgt hij slechts één berichtje van Anne en belt hij één keer naar Victoria. De ruimtelijke tegenstelling tussen de stad Amsterdam en het gehucht Borgloo doet denken aan streekromans, waarin dit contrast gethematiseerd wordt.

§ 5.3.2 Thuis

In vergelijking met James in *IJstijd* lijkt Felix in *Boek van de doden* een stabiele thuishaven te hebben. Hij woont in een eigen appartement in de binnenstad van Amsterdam en zijn vrienden en zus wonen in de buurt. Toch heeft ook Felix moeite om een thuis, een eigen plek te vinden waar hij zijn identiteit kan ontwikkelen. Zijn eigen huis is een ‘onopgeruimd appartement’⁴⁷⁷ dat Felix de ‘achterkant van [z]ijn koninkrijk’⁴⁷⁸ noemt. Niets is er ‘schoon, niet is geordend.’⁴⁷⁹ Bovendien liggen er in het appartement nog verschillende attributen die hem aan Victoria doen denken. Tussen de fotolijstjes ‘staat een ansichtkaart [...] van Victoria’⁴⁸⁰, op de cd-speler ‘ligt een album dat Victoria [aan Felix] gaf’⁴⁸¹ en in de hoek van de kamer ‘hangt een foto die Victoria meenam

⁴⁷¹ Huff 2014, 37.

⁴⁷² Cf. *Supra*, noot 459.

⁴⁷³ Huff 2014, 257.

⁴⁷⁴ *Ibid.*, 258. [LC]

⁴⁷⁵ Cf. *Supra*, noot 439.

⁴⁷⁶ Huff 2014, 282.

⁴⁷⁷ *Ibid.*, 65.

⁴⁷⁸ *Ibid.*

⁴⁷⁹ *Ibid.*

⁴⁸⁰ *Ibid.*, 45.

⁴⁸¹ *Ibid.*, 47. [LC]

uit Londen.⁴⁸² Ondanks dat Felix hier een paar attributen van weggooit – ‘het lucht iets op’⁴⁸³ – blijft het appartement hem herinneren aan Victoria. En er kleeft meer narigheid aan het appartement. Aanvankelijk kon Felix ‘de huur betalen, omdat [hij] veel boeken verkocht. Nu niet meer.’⁴⁸⁴ Het geld dat Felix door het succes van zijn laatste boek had is op, waardoor hij moeite heeft de huur te betalen.

Felix dwaalt dus door de stad of eet bij zijn vriend Kurt, om maar niet thuis te hoeven zijn. Kurts ‘huis is warm, en prettig rommelig: overal ligt speelgoed.’⁴⁸⁵ In het huis van Kurt wordt écht geleefd, de aanwezigheid van het gezin met twee kleine kinderen maakt het er huiselijk. ‘Ik wil niet naar huis’⁴⁸⁶ denkt Felix dan ook als hij bij Kurt is komen eten. Ook het appartement waar zijn zus Eva met haar kinderen woont, is in vergelijking met dat van Felix ‘gezelliger, warmer. Meer een uiting van haar persoonlijkheid.’⁴⁸⁷ Haar appartement is wel een thuis, een plek waar ze haar identiteit kan ontwikkelen. Felix komt daarentegen steeds ‘in een donker huis’⁴⁸⁸ thuis. Hij komt naar huis om te slapen, maar ontwijkt de rest van de dag zijn appartement. ‘Ik heb geen zin weer in de ring te stappen met mijn gedachten.’⁴⁸⁹ Het is een vicieuze cirkel: in zijn huis is Felix alleen, waardoor hij veel aan Victoria denkt. Hierdoor is hij liever niet thuis, maar heeft hij ook geen plek om een identiteit te vormen waarin hij zijn verleden met Victoria een plek kan geven.

Felix verlangt er daarom naar om te ontsnappen aan zijn lege leven zonder Victoria dat hem zo ongelukkig maakt. Hij meent daarvoor ‘niet veel meer nodig [te] heb[ben] dan een ander landschap.’⁴⁹⁰ ‘Even een tijdje weg, voor wat overzicht.’⁴⁹¹ zou hem goed doen, zo meent hij. Deze wens sluit aan bij het hedonistische verlangen van millennials om te ontsnappen aan de werkelijkheid wanneer het tegenzit. Borgloo lijkt daarvoor de uitgelezen plek, maar wordt door Felix uitgesloten, want ‘de vorige keer liep het ook op Borgloo niet goed af.’⁴⁹² Liever wil hij verder weg. ‘Ik kan een ticket naar Ierland kopen. Of naar Amerika.’⁴⁹³ Maar diep vanbinnen weet Felix ook: ‘de leegte op die manier invullen kent ook een eindpunt.’⁴⁹⁴ Hij is immers kort na het

⁴⁸² Huff 2014, 73.

⁴⁸³ *Ibid.*, 47.

⁴⁸⁴ *Ibid.*, 33. [LC]

⁴⁸⁵ *Ibid.*, 66.

⁴⁸⁶ *Ibid.*, 70.

⁴⁸⁷ *Ibid.*, 26.

⁴⁸⁸ *Ibid.*, 118

⁴⁸⁹ *Ibid.*

⁴⁹⁰ *Ibid.*, 37. [LC]

⁴⁹¹ *Ibid.*, 272.

⁴⁹² *Ibid.*, 37.

⁴⁹³ *Ibid.*

⁴⁹⁴ *Ibid.*

ongeluk ook al een tijdje naar Australië en Nieuw-Zeeland geweest. Om steeds naar het buitenland te vertrekken om de leegte op te vullen, lost zijn probleem niet structureel op. In Borgloo – wanneer Felix zijn moeder op de hoogte brengt van dit hedonistische verlangen – herinnert zijn moeder hem aan wat ‘de dokter zei. Dat een eigen plek belangrijk is.’⁴⁹⁵ Deze uitspraak van zijn moeder is in lijn met de theorie van Harvey, die stelt dat een eigen ruimte belangrijk is voor het vormen van een identiteit.

Maar zijn appartement in Amsterdam biedt Felix dus niet de plek waar hij zijn identiteit kan vormen. Dat heeft niet alleen met zijn appartement te maken, maar ook met Amsterdam. ‘In deze stad durft niemand het aan om niemand te worden, om niemand te blijven. Om slechts voor een kleine groep mensen een bijzonder iemand te zijn, zonder dat dit op het internet terug te vinden is.’⁴⁹⁶ Felix beseft dat iedereen in een grote stad als Amsterdam zijn best doet om voor zoveel mogelijk mensen een bijzonder iemand te zijn, om gezien te worden, maar dat verlangen gaat volledig voorbij aan de authenticiteitseis van millennials. In het streven om op te vallen, gebruikt iedereen het internet op een weinig originele manier. Ook Felix’ collega Vincent meent dat als je in Amsterdam ‘twee keer zoveel aanzien hebt, [je] twee keer zo gelukkig bent.’⁴⁹⁷ Felix vindt het echter veel moediger – hij noemt het een kwestie van durven – om slechts voor een kleine groep mensen belangrijk te zijn, zonder je identiteit op internet te moeten etaleren. Als Felix zijn moeder vraagt waarom die ‘eigen plek’ in Nederland moet zijn, zegt zijn moeder: ‘omdat dit de plek is waar je geliefd bent.’⁴⁹⁸ Pas later, nadat Felix een wandeling door de omgeving van Borgloo heeft gewandeld, beseft hij wat zijn moeder bedoelde: ‘Dit is mijn plek. Dit ben ik.’⁴⁹⁹

§ 5.4 Relationale identiteit

§ 5.4.1 Ouders

In *Boek van de doden* heeft Felix vrij weinig contact met zijn ouders. Via gesprekken met zijn zus Eva, komen we erachter dat Felix’ ouders zijn gescheiden – Eva gaat zelf ook scheiden en zegt: ‘Jezus. Wat een cliché. Worden zoals je ouders’⁵⁰⁰ – en dat Felix zijn moeder ‘al lang niet meer [heeft] gesproken.’⁵⁰¹ Ook heeft Felix weinig contact met zijn vader. ‘De vorige keer dat ik hem

⁴⁹⁵ Huff 2014, 273.

⁴⁹⁶ *Ibid.*, 95-96.

⁴⁹⁷ *Ibid.*, 148.

⁴⁹⁸ *Ibid.*, 273.

⁴⁹⁹ *Ibid.*, 282.

⁵⁰⁰ *Ibid.*, 144.

⁵⁰¹ *Ibid.*, 32.

zag [was] drie maanden terug.⁵⁰² Felix' vader is een karikatuur van een drukke, succesvolle zakenman, die voor opdrachtgevers in de hele wereld werkt. Op donderdag heeft Felix een lunchafspraak met zijn vader – zijn vader had de 'afspraak die [z]e vorige week hadden moe[ten] verzetten'⁵⁰³ – waar zijn vader uiteindelijk meer dan een uur te laat komt. Al snel wordt duidelijk dat Felix' vader totaal niet op de hoogte is van wat er in Felix omgaat. Niet alleen is zijn vader 'in de veronderstelling dat [Felix z]ijn onthouding sinds het ziekenhuis he[eft] volgehouden,⁵⁰⁴ maar ook vraagt Felix zich af 'of [z]ijn vader [z]ijn boek heeft gelezen en wat hij ervan vond.'⁵⁰⁵

Tijdens de lunch praat zijn vader alleen over zijn eigen successen en is hij te druk met flirten met een jonge serveerster. 'Ik merk dat ik mijn vader niets te zeggen heb, maar vooral: dat hij niets te vragen heeft.'⁵⁰⁶ Felix ergert zich aan het gebrek aan interesse van zijn vader voor Felix, zijn zoon. 'Komt het doordat hij succesvol is, of omdat hij alles al weet, of omdat hij denkt dat hij alles al weet?'⁵⁰⁷ Felix twijfelt of hij het gebrek aan interesse moet relateren aan het succes van zijn vader. Wellicht is het ook gewoon te wijten aan het feit dat zijn vader al op leeftijd is en het gevoel heeft alles al te weten, volgens Strauss en Howe een kenmerk van veel babyboomers.⁵⁰⁸ Felix zou willen dat zijn vader hem ziet staan, ontzag voor hem heeft. 'Ik zou nu mijn eigen stem willen horen, mijn vader willen onderbreken en overrompelen met verhalen van mijn eigen successen, zoals toen mijn boek net uitkwam of toen ik een prijs won, maar dat succes is weg.'⁵⁰⁹ Felix doet op het moment niets wat zijn vader trots zou kunnen maken, hij heeft geen successen. Overigens trok zijn vader, toen Felix nog wel succes had, ten overstaan van anderen het succes van Felix naar zichzelf toe, hij deed 'alsof hij het had geregeld, dat het een goed boek was.'⁵¹⁰

De band die Felix met zijn vader heeft lijkt hiermee in niets op de hechte band die millennials volgens het theoretisch kader met hun ouders hebben. In een essay over *Boek van de doden* betoogt Vitse dat dit te wijten is aan de sociale klasse van Felix' familie: een kapitalistische bourgeois familie die geen representatief beeld geeft van de familie van millennials.⁵¹¹ De kloof tussen Felix en zijn vader is hierdoor zo groot, dat ze totaal langs elkaar heen leven en elkaar niet

⁵⁰² Huff 2014, 172. [LC]

⁵⁰³ *Ibid.*, 85. [LC]

⁵⁰⁴ *Ibid.*, 172. [LC]

⁵⁰⁵ *Ibid.*, 174. [LC]

⁵⁰⁶ *Ibid.*, 173.

⁵⁰⁷ *Ibid.*, 173.

⁵⁰⁸ *Cf. Supra*, noot 100.

⁵⁰⁹ Huff 2014, 173.

⁵¹⁰ *Ibid.*, 174.

⁵¹¹ Vitse 2015, 25.

begrijpen. ‘Ik knik, maar weet niet wat mijn vader bedoelt.’⁵¹² Als Felix zijn vader over zijn schrijversleven vertelt, zegt zijn vader: ‘Wat een vrijheid. Verdomme. Ja, ik ben jaloers op jou.’⁵¹³ Felix’ vader doet alsof het lege en onzekere leven van Felix begerenswaardig is, terwijl Felix er juist ongelukkig van wordt. Nadat zijn vader weg is, gonst de uitspraak nog na in Felix’ hoofd: ‘Ik heb verdomme geen werk, geen auto, geen keuzemogelijkheden met kerst. Dat is geen vrijheid. Dat is armoede. En mijn gedachten bieden niet langer de rijkdom van troost, maar de prikkel van behoefte.’⁵¹⁴ Het weerzien met zijn vader confronteert Felix met wat hij niet heeft en dat besef maakt hem nog ongelukkiger dan hij al was.

Felix blijkt nog meer wrok voor zijn vader te koesteren: ‘hij kwam twee keer langs in het ziekenhuis. Twee keer.’⁵¹⁵ Zijn vader was er niet voor Felix toen hij na het auto-ongeluk in het ziekenhuis lag en ook op de begrafenis van Felix’ geliefde oom Francis was zijn eigen vader afwezig. Over de dood van diezelfde oom zegt Felix tegen zijn moeder: ‘Ik heb dit nooit eerder gezegd, maar het voelde alsof mijn vader overleed. [...] Niet mijn oom, maar mijn vader. Een dronken, verslaafde, brabbelende vader misschien, maar wel mijn vader.’⁵¹⁶ Als Felix zijn oom als zijn échte vader beschouwt, dan komt de analyse van de band met Felix’ vader ook in een ander daglicht te staan.

Oom Francis was de excentriekeling van Felix’ familie: hij was alcoholist en pleegde zo’n negen jaar geleden zelfmoord nadat hij door een hersenbloeding half verlamd was. Felix heeft ‘de meeste herinneringen aan [z]ijn oom door de jaren heen in één filmpje gemonteerd.’⁵¹⁷ Het filmpje in Felix’ hoofd bestaat uit een aaneenschakeling van uitspraken van zijn (veelal) dronken oom en beelden van zijn oom achter de piano. Met name zijn ooms uitspraak ‘Ik heb een keuze. Verder heb ik niets nodig. Dan dat: die keuze’⁵¹⁸ is Felix bijgebleven. Een uitspraak die het zelfverkozen einde van Francis voor Felix wellicht ook draagbaar maakt. De sterke herinneringen aan de uitspraken van zijn oom en de levensles die Felix er uiteindelijk uit haalt – dat je een keuze hebt om alles anders (dan zijn familie) te doen – doen vermoeden dat Felix een nauwe band met zijn oom had, wellicht omdat het karakter en de levensstijl een contrast vormen met die van Felix’ vader. De band die Felix met zijn oom lijkt te hebben, vertoont al wat meer gelijkenissen met de band die (doorsnee) millennials met hun ouders hebben. Ook als Felix terugdenkt aan zijn

⁵¹² Huff 2014, 174.

⁵¹³ *Ibid.*, 177.

⁵¹⁴ *Ibid.*, 177-178.

⁵¹⁵ *Ibid.*, 271.

⁵¹⁶ *Ibid.*, 268.

⁵¹⁷ *Ibid.*, 45. [LC]

⁵¹⁸ *Ibid.*, 47.

kindertijd, denkt hij ‘aan de lange weekenden [in Borgloo], als kind, met oom Frances.’⁵¹⁹ Het is dan ook niet moeilijk om gelijkenissen tussen Francis en Felix te trekken: niet alleen reed Felix bij het ongeluk in ‘de Jaguar van [z]ijn oom’⁵²⁰, maar ook was Felix dronken, zoals zijn oom zo vaak was. Het is dan ook niet verwonderlijk dat zijn zus Eva aan Felix vraagt: ‘Was het een ongeluk?’⁵²¹ Het ontwijkende antwoord van Felix – ‘Ik was dronken. Ik was moe’⁵²² – sluit niet uit dat Felix zijn oom achterna wilde.

De moeder van Felix komt, in tegenstelling tot zijn oom Francis, pas vrij laat in *Boek van de doden* in beeld. Toch is de band die Felix met haar heeft zeer hecht. Als Felix en zijn moeder na de kerstdis buiten zitten te roken, doorziet zij haar zoon onmiddellijk. “Ben je wel aan het werk?” “Zoiets.” “Niet echt dus?” “Nee, maar de mensen denken van wel.”⁵²³ Alleen bij zijn moeder durft Felix eerlijk te zijn en vertelt hij waar hij mee zit. ‘Ik wil niet zijn wat ik aan het worden ben.’⁵²⁴ Typerend voor de opvoeding van millennials is het begin van de scène met Felix en zijn moeder. Zijn moeder vindt dat Felix niet buiten moet staan als hij verkouden is. “Als je wilt dat ik weer naar binnen ga, moet je het zeggen.” Mijn moeder schudt haar hoofd.⁵²⁵ Ze heeft liever een gezellig moment met haar zoon, dan dat ze regels opstelt. Ook als Felix om een sigaret vraagt, geeft ze hem met licht schoorvoetend – ‘Je moet niet roken’⁵²⁶ – een sigaret.

Het gesprek met zijn moeder geeft Felix ook zelfvertrouwen om het heft weer in eigen handen te nemen. Van haar hoeft Felix ‘geen succes te worden. Of nagestaard. Of rijk te worden. Ik wil alleen maar dat je gelukkig bent.’⁵²⁷ Anders dan bij zijn biologische vader – waar Felix het gevoel heeft succesvol te moeten zijn – geeft zijn moeder hem het gevoel dat hij alleen al door er te zijn bijzonder is. ‘Je geeft licht. Altijd al gedaan. Dat je het niet ziet, dat komt door de stad. Door al die felle lampen daar.’⁵²⁸ Felix’ moeder laat hem voelen dat hij geliefd is, zeker wanneer ze hem vraagt of hij wil beloven dat hij ‘niet eerder doodgaat dan [zij zelf].’⁵²⁹ Door die uitspraak krijgt Felix een openbaring: ‘er zijn zoveel dingen die ik niet zie. [...] Dat iedereen iemand is voor iemand.’⁵³⁰ Felix ziet in dat hij geen *nobody* is, hij is belangrijk voor zijn moeder. Hij is, zoals hij

⁵¹⁹ Huff 2014, 268. [LC]

⁵²⁰ *Ibid.*, 262. [LC]

⁵²¹ *Ibid.*, 275.

⁵²² *Ibid.*

⁵²³ *Ibid.*, 266.

⁵²⁴ *Ibid.*, 272.

⁵²⁵ *Ibid.*, 265.

⁵²⁶ *Ibid.*, 266.

⁵²⁷ *Ibid.*, 271.

⁵²⁸ *Ibid.*, 267.

⁵²⁹ *Ibid.*, 270.

⁵³⁰ *Ibid.*, 271.

wenste, iemand voor een ander, zonder dat hij op internet terug te vinden is. En hij neemt zich voor ‘om met iets nieuws te beginnen in plaats van gewoon door te gaan met dit “dan-maar-dit-denken”, met die onderdanigheid aan hoe het moet of hoort of gaat.’⁵³¹

Daarmee lijkt Felix’ moeder voor een epifanie te hebben gezorgd, een openbaring die Felix in doet zien dat hij een keuze heeft, het inzicht dat Felix de sleutel geeft om te leven naar de levenswijsheid van zijn oom en surrogaat vader.

§ 5.4.2 De lege identiteit van Felix

Toen Felix drie jaar geleden in zijn appartement aan de Lauriergracht kwam wonen, was hij ‘blank, jong, artistiek, veelbelovend.’⁵³² Zijn debuutroman was een succes en werd bejubeld omdat Felix zo treffend zijn generatie wist te vatten: ‘de hoogstopgeleide generatie die langs de kant staat en moet betalen aan de maatschappij – diezelfde maatschappij die hun ouders zoveel gaf.’⁵³³ De roem die zijn debuutroman hem heeft opgeleverd, heeft Felix een bepaalde identiteit gegeven, de identiteit van een (succesvol) schrijver. Vitse beschreef in zijn analyse van *Boek van de doden* al terecht dat Felix daarmee ‘slechts een segment van zijn generatie [vertegenwoordigt], dat van de hoogopgeleide immateriële arbeiders, actief in de kenniseconomie of culturele sector, meer bepaald in Amsterdam.’⁵³⁴ Met de identiteit van een succesvolle schrijver kan Felix aanvankelijk goed uit de voeten: hij schrijft columns voor een krant, hij is door Warner Bros gevraagd om zijn boek te herschrijven tot een filmscenario en hij is gevraagd voor een theatertournee. Maar dit succes stort in de tien dagen voor Kerstmis als een kaartenhuis in elkaar. Het succes van zijn debuutroman was al een tijdje weggeëbd, zijn ‘notitieblokken [hebben] al weken niks nieuws opgenomen’⁵³⁵ en nu willen ze ook zijn ‘gedachten niet langer op papier zetten, of in het theater laten horen. En dat ze het bioscoopscherm halen, kan ik ook vergeten.’⁵³⁶

Nu het succes van Felix is weggeëbd en zijn werkzaamheden bruut zijn stopgezet, is zijn identiteit leeg en betekenisloos. ‘Als je bent wat je doet, en je doet niets, wat ben je dan?’⁵³⁷ De laatste jaren had Felix zijn identiteit ontleend aan zijn succesvolle schrijverschap, maar nu zijn werk niet langer gepubliceerd wordt, is hij niet meer dan een ‘lege buis.’⁵³⁸ Betekenisvol is dan ook de frequentie waarmee Felix naar zichzelf in de spiegel kijkt – een narcistisch trekje dat dient

⁵³¹ Huff 2014, 272.

⁵³² *Ibid.*, 33.

⁵³³ *Ibid.*, 159.

⁵³⁴ Vitse 2015, 23.

⁵³⁵ Huff 2014 75.

⁵³⁶ *Ibid.*, 192.

⁵³⁷ *Ibid.*, 75.

⁵³⁸ *Cf. Supra*, noot 462.

als een motief in de roman. ‘Nu ik voor mijn gespiegelde naakte lichaam sta, is er niets wat mij bevalt.’⁵³⁹ Zijn spiegelbeeld bevalt Felix niet, hij ziet niet de succesvolle schrijver die voorheen was. Wanneer Felix voor een zoveelste keer in de spiegel kijkt, denkt hij aan de schrijver Tennessee Williams. Volgens hem ‘komt er een moment in je leven dat wat je ziet alles is wat je ooit zult zijn. En dat accepteer je dan [...] of je stopt met in de spiegel kijken.’⁵⁴⁰ Maar Felix stopt niet met in de spiegel kijken, hij blijft zichzelf kwellen met zijn spiegelbeeld. Op woensdagavond, wanneer hij veel heeft gedronken en in de spiegel kijkt, meent hij: ‘De beste manier om naar jezelf te kijken in een spiegel, is dronken.’⁵⁴¹ Deze uitspraak wordt al eerder onderbouwd wanneer Felix stelt dat mensen drinken ‘omdat ze niet willen zien dat we een lege huls zijn.’⁵⁴² In beschonken toestand ziet Felix de lege huls in de spiegel niet.

Felix wordt niet alleen geconfronteerd met zijn lege identiteit door zijn spiegelbeeld, maar ook zijn sociale omgeving confronteert hem hiermee. Het succes van zijn roman heeft Felix in contact gebracht met andere mensen uit de culturele sector, een legioen succesvolle mensen – ‘iedereen die een iemand voor iedereen is’⁵⁴³ – dat Felix op elk feestje weer tegenkomt. De vrienden- en kennissenkring van Felix bestaat hierdoor grotendeels uit acteurs, schrijvers, televisiefiguren, journalisten, redacteurs en producenten. De wereld waarin Felix zich begeeft is een wereld van zien en gezien worden, een wereld die succes ademt. Ex-vriendin Victoria is hier het prototype van: ze is de voice-over van een cosmeticareclame, ze speelt een rol in de film van Paul Verhoeven en is net geïnterviewd door Vincent voor een groot artikel in de krant – kortom: ‘Victoria Lucas is overal.’⁵⁴⁴

Nu zijn succes is weggeëbd, voelt Felix zich niet op zijn plaats in het succesvolle wereldje. ‘Ik weet dat ik niet veel voorstel.’⁵⁴⁵ Hij grijpt daarom ook het aanbod om in *DWDD* te komen praten met beide handen aan. ‘Kennelijk kent ook mijn opportunistische hypocrisie geen grenzen. Of mijn eerzuchtige narcisme. Ik vraag me af welke van de twee ik liever zie als de motor van het verlangen om op televisie te zijn.’⁵⁴⁶ Óf Felix houdt zich voor dat hij nog steeds een succesvol schrijver is, óf hij wil graag door anderen gezien worden. In de uitzending geeft hij zelf het antwoord op zijn vraag: ‘omdat we iemand willen zijn voor de anderen.’⁵⁴⁷

⁵³⁹ Huff 2014, 33.

⁵⁴⁰ *Ibid.*, 61.

⁵⁴¹ *Ibid.*, 164.

⁵⁴² *Ibid.*, 31.

⁵⁴³ *Ibid.*, 203.

⁵⁴⁴ *Ibid.*, 76.

⁵⁴⁵ *Ibid.*, 184.

⁵⁴⁶ *Ibid.*, 89.

⁵⁴⁷ *Ibid.*, 93.

Dit verlangen om iemand te zijn voor anderen past in de zoektocht naar relationele identiteit die door Olsson en Van Dijk als kenmerkend wordt gezien voor de literatuur van de millennialauteurs. Hun romans demonstreren ‘hoe het is om te leven in een wereld waarin iedereen overduidelijk met iedereen verbonden is, maar waarin het werkelijk doorvoelen van die verbondenheid nog altijd moeilijk blijkt.’⁵⁴⁸ Felix’ leven bestaat voor een groot deel uit verbondenheid met anderen via sociale media en andere digitale toepassingen. Zijn telefoon ziet hij als ‘de enige bron van warmte in [z]ijn leven.’⁵⁴⁹ Door zijn smartphone is Felix *connected*: de sociale media op zijn telefoon genereren interacties met bekenden én onbekenden. Zo bellen zijn vrienden hem om af te spreken en heeft hij dankzij Tinder een onenightstand met de voor hem onbekende Andrea. Felix benut de *affordances* van sociale media dan ook ten eerste: hij benut de *affordance* bereikbaarheid door online te blijven tijdens het appen met Anne, ‘zodat [Anne] zich kan afvragen of [hij] met iemand anders in gesprek [is], of dat [hij] op haar wacht.’⁵⁵⁰ En Felix herbeleeft zijn relatie met Victoria dankzij de permanentie van digitale media: ‘met mijn tablet in mijn hand bekijk ik nog meer oude mails.’⁵⁵¹

Het contact tussen Felix en Victoria was vaak gemedieerd, omdat Felix en Victoria tijdens hun relatie vaak in het buitenland waren (Felix was toen nog succesvol). ‘We belden en mailden, we praatten alsof er geen afstand tussen ons bestond.’⁵⁵² Een gedachte die de ruimteverdichting in de beleving van millennials door de komst van nieuwe media onderstreept. Maar wanneer Felix het mailcontact met Victoria heeft herlezen en geanalyseerd, beseft hij:

‘Wat wij deelden, was te getelefoneerd. Dat toestel zou de wereld kleiner maken, ons dichter bij elkaar brengen. Soms gebeurde dat inderdaad: ik hoor haar ademhaling nog in mijn oor. Maar ik weet niet. [...] Toch was zij het niet, maar iets anders, in plaats van haar.’⁵⁵³

Felix ziet in dat digitale media niet alleen contact faciliteren, maar ook tussen mensen in staan. Hij beseft dat het gemedieerde contact met Victoria het werkelijk doorvoelen van de verbondenheid bemoeilijkt. Ook na het ongeluk hebben Victoria en Felix maar moeizaam offline contact. Zo krijgt Felix op vrijdagavond op het feestje van Sarah geen contact met Victoria – ‘Victoria weigert mijn kant op te kijken’⁵⁵⁴ – maar wanneer hij het feestje heeft verlaten, stuurt Victoria hem meteen

⁵⁴⁸ Cf. *Supra*, noot 366.

⁵⁴⁹ Huff 2014, 36. [LC]

⁵⁵⁰ *Ibid.*, 43. [LC]

⁵⁵¹ *Ibid.*, 82.

⁵⁵² *Ibid.*, 229.

⁵⁵³ *Ibid.*, 279.

⁵⁵⁴ *Ibid.*, 8.

een berichtje. Ook woensdagavond op de uitgeverij kijkt Victoria hem ‘nog steeds niet aan.’⁵⁵⁵ Dit steekt Felix, hij verlangt er namelijk naar om gezien te worden, met name door Victoria.

Behalve door zijn optreden in *DWDD* – ‘de berichten stromen binnen’⁵⁵⁶ – wordt dit verlangen in de beleving van Felix niet bevredigd. Hij heeft niet het gevoel gezien te worden of iemand te zijn voor anderen. Zijn vrienden hebben niet door dat Felix’ identiteit is uitgehold en dat het niet goed met hem gaat. “‘Het gaat goed met je.’ Ik zeg niets.”⁵⁵⁷ Zelfs wanneer Felix zijn vrienden subtiele hints geeft, hebben ze niets door. Dit blijkt bijvoorbeeld wanneer Felix reageert op de uiting – ‘Man, iedereen die ik ken, liegt’⁵⁵⁸ – van Johan. ‘Het is even stil en ik zie dat Johan me aankijkt en ik zeg: “Ik ook.”’⁵⁵⁹ Felix lijkt hiermee aan te willen geven dat zijn succesvolle schrijversidentiteit een leugen is, dat het niet zo succesvol is als Johan denkt, maar Johan wimpelt het weg: ‘Heb je gezopen?’⁵⁶⁰ De sociale omgeving van Felix lijkt grotendeels debet aan het ongelukkige gevoel van Felix over zijn lege identiteit. Zijn vrienden zijn te druk met hun eigen leven, hun eigen succes en malaise. Betekenisvol is dan ook het gesprek tussen Felix en Victoria, als Felix zich open probeert te stellen: “‘Ik heb iets meegemaakt wat alles zou moeten veranderen en toch is er niets veranderd. Maar –” “Ik ben in verwachting,” zegt ze dan.’⁵⁶¹

Wanneer Felix in Borgloo is, ver weg van zijn succesvolle vrienden, krijgt hij eindelijk waar hij al dit tijd naar verlangde. Zijn moeder – geen succesvolle kenniswerker, maar een eerbare docent van beroep – luistert naar hem en laat hem weten niet zonder hem te kunnen. ‘Je bent onvervangbaar voor mij [...] Je geeft licht.’⁵⁶² Daarmee voelt Felix zich voor het eerst gezien; hij is een iemand voor iemand. Niet vanwege zijn successen of zijn schrijversidentiteit, maar puur om de persoon die hij is. Langzaamaan kan Felix de huls van zijn schrijversidentiteit van zich afwerpen. Hij stopt het contact met Victoria – ‘we gaan elkaars leven niet redden’⁵⁶³ – en loopt over de heide in Borgloo. ‘Ik blijf hier vanochtend net zo lang zitten als ik wil. Dit is mijn plek. Dit ben ik.’⁵⁶⁴

⁵⁵⁵ Huff 2014, 159.

⁵⁵⁶ *Ibid.*, 93.

⁵⁵⁷ *Ibid.*, 114.

⁵⁵⁸ *Ibid.*, 201.

⁵⁵⁹ *Ibid.*

⁵⁶⁰ *Ibid.*

⁵⁶¹ *Ibid.*, 184.

⁵⁶² *Ibid.*, 269.

⁵⁶³ *Ibid.*, 280.

⁵⁶⁴ *Ibid.*, 282.

6. Conclusie

In dit onderzoek is gepoogd om een eerste aanzet te geven voor een generatie-onderzoek naar de (Nederlandstalige) literatuur van de millennial generatie. Daarmee is tevens geprobeerd om een einde te maken aan de negatieve status die dit generatie-onderzoek de laatste decennia in de literatuurwetenschappen had. Dit onderzoek is begonnen vanuit de overtuiging dat Nederlands(-talige) millennialauteurs met elkaar iets presenteren dat hen als groep, als generatie wezenlijk uniek maakt. Daarbij is gekeken naar de impact die nieuwe media op de millennial generatie middels de volgende hoofdvraag: ‘Op welke manier reflecteren *IJstijd* van Maartje Wortel en *Boek van de doden* van Philip Huff de invloed van nieuwe media op de millennialgeneratie?’ Om antwoord te geven op deze vraag is gekeken naar drie aspecten: (1) de tijdsbeleving van de protagonisten in relatie tot de 24/7-maatschappij, (2) de ruimtebeleving van de protagonisten in relatie tot de geglobaliseerde wereld en (3) de relationele identiteit van de protagonisten als gevolg van het generatiespecifieke relationele contact.

Op het gebied van tijdsbeleving hebben beide protagonisten te maken met een verstoorde tijdsbeleving. *IJstijd* toont dit op een stilistisch niveau: James praat louter in de tegenwoordige tijd en lijkt daarmee een generationeel onvermogen te representeren om in een andere tijd dan het heden te praten. De millennialgeneratie is namelijk opgegroeid ten tijde van een opeenvolgen van (technologische) ontwikkelingen, waardoor er geen sprake is van een ijkpunt, van een nieuw paradigma. Hierdoor is het voor millennials onduidelijk welk moment tot het verleden (tot een ander paradigma) behoort, maar leven zij in een eeuwig voortduren, een *ongoingness*. Deze *ongoingness* zien we ook terug in *Boek van de doden*. Met behulp van gemarkeerde tijdsmarkeringen lijkt de ik-verteller van de roman te beklemtonen dat de tijd langzaam verstrijkt, omdat Felix’ leven een aaneenschakeling is van betekenisloze gebeurtenissen. Felix heeft het gevoel dat alles in zijn leven een herhaling van een herhaling is. In beide romans beleven de protagonisten de tijd – het (vertel-)heden – als een permanente crisis zonder ontknoping, een voortduren zonder ijkpunt waar ze uit voortvloeit of specifiek eindpunt waar ze op afstevent

Op thematisch niveau is James in *IJstijd* obsessief bezig met het structureren van de tijd. Als ik-verteller, maar ook als personage heeft hij moeite met het onderscheid tussen een begin, midden en eind – een onderscheid dat James almaar niet kan maken. Deze zoektocht naar overzicht, naar structuur, lijkt het gevolg van het opgroeien in een 24/7-maatschappij waarin tijdsafbakeningen zijn vervaagd. Deze obsessie met de tijd zien we ook terug in *Boek van de doden*, zij het op een andere manier. Felix is obsessief bezig met het checken van de tijd; continu –

en met name in de nacht – kijkt hij op een (digitale) klok. Hierdoor wordt duidelijk dat Felix' dagen nachtritme compleet is verstoord. Continu heeft hij het gevoel bereikbaar te moeten zijn, waardoor hij niet kan slapen. Hieruit blijkt dat beide protagonisten gevolgen ervaren van het vervagen van tijdsafbakeningen in een 24/7-maatschappij.

Op het gebied van de ruimtebeleving laten beide romans een betekenisvol contrast zien tussen Amsterdam en een natuurrijke omgeving die is afgesloten van de wereld: het onbewoond eiland Irmgard in Zweden (*IJstijd*) en het landgoed in het provinciale Borgloo (*Boek van de doden*). In beide romans staat Amsterdam daarbij symbool voor een stad waar iedereen haast heeft, die altijd doordraait. In *Boek van de doden* is Amsterdam bovendien een stad die draait om gemedieerd contact. Dit komt in *IJstijd* niet zo nadrukkelijk naar voren. De stad is in beide romans voor een plek waar veel mensen wonen en waar het dus moeilijk is om als individu opgemerkt te worden door anderen, juist omdat er zo veel mensen wonen. Beide protagonisten willen betekenisvol zijn voor anderen en ervaren dat dit op een rustigere plek makkelijker is dan in het overbevolkte Amsterdam. James is gelukkig als hij alleen met Marie op het eiland in Zweden is en Felix is gelukkig als hij met zijn familie in Borgloo is. Dat James uiteindelijk teruggaat naar Amsterdam, is omdat hij dan door niemand meer gezien wordt (Marie is dan al weg).

Amsterdam is in *Boek van de doden* hierom dan ook de reden dat Felix zich niet thuis voelt in zijn eigen huis. De mensen in Felix' omgeving zijn alleen maar bezig met hun aanzien, met het etaleren van hun identiteit op het internet en andere media. In Borgloo voelt hij zich wel thuis, hier krijgt hij het gevoel gezien te worden. Amsterdam is in *Boek van de doden* de geglobaliseerde stad waar iedereen met elkaar in contact staat door middel van nieuwe media, maar in Borgloo spelen deze nieuwe media geen enkele rol, hier is geen wedloop om gezien te worden door anderen. Ook in *IJstijd* voelt James zich niet thuis in Amsterdam, maar dit komt omdat hij een nomadenbestaan leeft in luxehotels in de stad. Ook hij is op zoek naar een plek, een thuis. Dit verlangen stilt James onder andere door de huiskat van Hotel Arena, Zieck III, mee te nemen als hij verhuist. Beide romans representeren daarmee het idee van Harvey dat het belang van een ruimte toeneemt, juist in een sterk geglobaliseerde wereld, waar grenzen zijn vervaagd. Millennials zoeken naar een thuis, een afgebakende plek waar zij hun identiteit kunnen vormen. Dat dit juist van belang is voor de millennial generatie heeft te maken met de authenticiteitseis, een voor millennials belangrijke waarde.

Op het gebied van relationele identiteit is gekeken naar twee aspecten: de relatie van de protagonisten met hun ouders en de relatie van de protagonisten met hun omgeving. Wat betreft de relatie van de protagonisten met hun ouders zijn er op het eerste oog veel verschillen tussen de romans. Dit is grotendeels te wijten aan de sociale klasse van Felix' familie in *Boek van de doden*:

een rijke bourgeois familie. Maar er zijn ook overeenkomsten. Zo is de band van de mannelijke protagonisten met hun moeder erg hecht. James in *IJstijd* heeft zowel financieel als sociaal een sterke band met zijn moeder en reflecteert daarmee het beeld van de relatie van de millennialgeneratie met hun ouders zoals dat in de theorie naar voren kwam. Felix heeft in *Boek van de doden* op sociaal gebied ook een sterke band met zijn moeder, maar hij is niet financieel afhankelijk van haar. De vader van James is in *IJstijd* als personage afwezig, maar zijn meningen – clichématige levenswijsheden – zitten wel continu in James' hoofd. Dat geldt in *Boek van de doden* ook voor de wijsheden die oom Francis (en surrogaatvader) aan Felix doorgaf. De beide 'vaderfiguren' zijn daarmee ook van belang voor de identiteit van de protagonisten, zoals ouders dat zijn voor de millennials.

Ten slotte geldt voor beide protagonisten dat zij – al dan niet bewust – continu bezig zijn met het vormen van een authentieke identiteit, iets wat de millennialgeneratie in hoge mate bezighoudt. Deze identiteit is volgens Olton en Van Dijk continu aan verandering onderhevig, continu in ontwikkeling, omdat het om een relationele identiteit gaat. Dit zien we ook in de romans terug. Beide protagonisten hebben een groot verlangen om gezien te worden door anderen, een iemand voor iemand te zijn. Daarom vormt James in *IJstijd* een identiteit naar het ideaalbeeld dat Marie heeft, zodat hij de moeite waard is voor Marie. Wanneer zij hem heeft verlaten, dient zich een nieuwe identiteit aan: dat van een schrijver. Door die identiteit heeft James de hoop om een iemand te worden. Uiteindelijk geeft de homoseksuele ervaring met Chuck Palahniuk James het gevoel dat hij opgemerkt wordt. Hierdoor ziet James in dat hij op zoek moet naar zijn eigen identiteit. Felix heeft in *Boek van de doden* een gelijksoortige ontwikkeling van zijn identiteit. Aanvankelijk had hij de identiteit van een succesvol schrijver, die zich begaf in de wereld van succesvolle mensen in Amsterdam. Maar wanneer het succes is weggeëbd en Felix' teksten niet meer worden gepubliceerd, is zijn identiteit slechts een lege huls. De sociale omgeving in Amsterdam zorgt er eerst voor dat Felix zich tegen beter weten in als een lege huls door de stad begeeft. Maar wanneer hij zich losmaakt uit deze sociale omgeving, krijgt hij waar hij naar verlangt: de bevestiging iemand te zijn voor een ander. Pas dan kan hij op zoek gaan naar een eigen, authentieke identiteit.

Concluderend kan men stellen dat zowel *IJstijd* als *Boek van de doden* de dieperliggende impact van nieuwe media op de millennialgeneratie reflecteren. Daarbij moet wel worden opgemerkt dat *Boek van de doden* de invloed van nieuwe media op de generatie op een wat oppervlakkiger niveau toont: de roman tematiseert voornamelijk het sterk gemedieerde contact (bellen, whatsappen, e-mailen, etc.) dat de generatie onderling heeft. Verder onderzoek zal moeten

uitwijzen of de in dit onderzoek geanalyseerde aspecten ook in andere romans van de millennialgeneratie terug te vinden zijn.

Literatuurlijst TK Generaties

- Becker, Henk (1992). *Generaties en hun kansen*. Amsterdam: Meulenhoff
- Becker, Henk (1998). 'Onderzoek naar generaties: vroeger en nu.' In: Righart, H. en P. Luykx (1998). *Generatiemix. Leeftijdsgroepen en cultuur*. Amsterdam / Antwerpen: De Arbeiderspers, 9-37.
- Bontekoning, Aart C. (2007). *Generaties in organisaties. Een onderzoek naar generatieverschillen en de effecten daarvan op de ontwikkeling van organisaties* (Proefschrift). Universiteit van Tilburg: Tilburg.
- Bontekoning, Aart C. (2008). 'Generatiegolven als vernieuwingsimpulsen. Over de verborgen kracht van generaties.' In: *M&O 2008*(1), 37-51.
- Bork, G.J. van, D. Delabastita, H. van Gorp, P.J. Verkruijsse, G.J. Vis (2012-2016). *Algemeen Letterkundig Lexicon*. Geraadpleegd op 22 februari 2017, http://www.dbnl.org/tekst/dela012alge01_01/dela012alge01_01_00555.php
- Boschma, Jeroen en Inez Groen (2010). *Generatie Einstein. Slimmer, sneller en volwassener*. Utrecht: A.W. Bruna.
- Brillenburger Wurth, Kiene (2015). *Het schrijven aan de wand. Literatuur in de toekomst* [Oratie, Utrecht].
- Bristow, Jennie (2016). *The Sociology of Generations. New Directions and Challenges*. Londen: Palgrave Macmillan.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (15 september 2016). *Bevolking; generatie, geslacht, leeftijd en herkomstgroepering, 1 januari 2016*. Geraadpleegd op 29 maart 2017, van <http://statline.cbs.nl/Statweb/publication/?DM=SLNL&PA=37325&D1=a&D2=0&D3=122-124&D4=0&D5=0-4,137,152,220,237&D6=0,4,9,14,18-19&HDR=G1,G3,T&STB=G4,G5,G2&VW=T>
- Centraal Bureau voor de Statistiek (22 februari 2017). *Aandeel godsdienstige jongeren gedaald*. Geraadpleegd op 29 maart 2017, van <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2017/08/aandeel-godsdienstige-jongeren-gedaald>.
- Cramer, R. (2014). 'Millennials Rising: The Coming of Age in the Wake of the Great Recession.' In: *@NEWAMERICA*, 11-16. https://s3.amazonaws.com/www.newamerica.org/downloads/Millennials_Rising_Coming_of_Age_in_the_Wake_of_the_Great_Recession.pdf.
- Crary, Jonathan (2013). 'Chapter Two.' In: *24/7*. Londen: Verso, 29-60. Geraadpleegd op 20 april 2017, van http://xenopraxis.net/readings/crary_247.pdf.
- Deprez, Jana, Sylvie Boermans, Martin Euwema, Jeroen Stouten (2015). "Generatieverschillen" op het werk. Overzicht van een halve eeuw onderzoek.' In: *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken* 31(1), 29-45.

- Doorn, J.A.A. van (2002). 'IV Gevangen in de tijd.' In: *Gevangen in de tijd. Over generaties en hun geschiedenis*. Amsterdam: Boom.
- Doppenberg, Jacco en Roel Smeets (2015). "Dit is pas het begin." Interview met Maartje Wortel.' In: *Vooys* 33(2), 64-72.
- Greenblatt, S. (1995). 'Culture'. In: Frank Lentricchia and Thomas McLaughlin (ed.) (1995). *Critical Terms for Literary Studies*. Chicago: Chicago UP, 225-232.
- Hanna, Julian (2016). 'Generation' In: Sascha Bru, Ben de Bruyn en Michel Delville (red). *Literature Now. Key Terms and Methods for Literary History*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 178-190.
- Harvey, David (1990). '17. Time – space compression and the postmodern condition.' In: *The condition of postmodernity*. London: Blackwell, 284-307.
- Howe, Neil en William Strauss (2000). *Millennials Rising. The Next Generation*. New York: Random House USA.
- Howe, Neil en William Strauss (2007). 'The Next 20 Years: How Customer and Workforce Attitudes Will Evolve.' In: *Harvard Business Review*, 85(7-8), 41-52.
- Huber, I. (2014). 'Post-post, Beyond and Back: Literature in the Wake of Postmodernism.' In: *Literature after postmodernism*. Basingstoke: Palgrave MacMillan, pp. 21-50.
- Laan, Nico (2003). 'Literaire generaties.' In: *Nederlandse Letterkunde* 8(4), 296-301.
- Lenhart, A., K. Purcell, A. Smith en K. Zickuhr (2010). *Social Media & Mobile Internet Use Among Teens and Young Adults*. Washington D.C.: Pew Internet & American Life Project. Geraadpleegd op 10 april 2017, <http://files.eric.ed.gov/fulltext/ED525056.pdf>
- Mannheim, Karl (2013). *Het generatieprobleem*. (Hans Driessen, vert.) Nijmegen: Vantilt. (Originele Duitse uitgave 'Das Problem der Generationen' gepubliceerd in 1964)
- McLuhan, Marshal (2001). 'The medium is the message' In: *Understanding Media. The Extensions of Man*. Londen: Routledge, 7-23.
- Ng, Eddy S.W. en Jasmine McGinnis Johnson (2015). 'Millennials: who are they, how are they different, and why should we care?' In: Burke, Ronald J., Cary L. Cooper en Alexander-Stamatios G. Antoniou (red.) (2015). *The Multi-generational and Aging Workforce: Challenges and Opportunities*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited, 121-137. Geraadpleegd via Google Books.
- Olton, Merlijn en Yra van Dijk (2015). 'Radicaal relationisme. Het andere engagement in de jongste Nederlandse literatuur.' In: *De Gids* 178(3). Geraadpleegd op 20 mei 2017, <https://de-gids.nl/2015/no3/radicaal-relationisme>
- Ruiter, Frans (1998). 'Opkomst en neergang van het generatiebegrip in de literatuurwetenschap.' In: Righart, H. en P. Luykx (1998). *Generatiemix. Leeftijdsgroepen en cultuur*. Amsterdam / Antwerpen: De Arbeiderspers, 38-62.

Sociaal en Cultureel Planbureau (2010). *Wisseling van de wacht: generaties in Nederland*. Sociaal en Cultureel Rapport 2010-32. Den Haag.

Sprangenberg, Frits en Martijn Lampert (2009). *De grenzeloze generatie, en de eeuwige jeugd van hun opvoeders*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam.

Valkenburg, Patti (2014). *Schermgaande jeugd. Over jeugd en media*. Amsterdam: Prometheus | Bert Bakker.

Vandevoorde, H. (2011). 'Over "generaties" in de literatuurgeschiedenis. Een revisie.' In: Bernaerts, Lars, Carl de Strycker en Bart Vervaeck (red.) (2011). *Breuken en bruggen. Moderne Nederlandse literatuur / Hedendaagse perspectieven*. Gent: Academia Press, 15-29. Geraadpleegd via Google Books.

Vitse, Sven (2015). "'Dat is geen vrijheid. Dat is armoede.'" Tijd en historiciteit in hedendaags Nederlands proza.' In: *DW B 2015*(3), 21-29.

Vitse, Sven (2015, 12 november). 'Hedendaagse literatuur Nederlands. Tussen het huis en de wereld.' [college]. Slides geraadpleegd van https://uu.blackboard.com/webapps/blackboard/content/listContent.jsp?course_id= 100850_1&content_id= 2096769_1&mode=reset

Vitse, Sven (2016, 19 februari). 'Geen enkele tijd is veilig. Tijd en identiteit in *IJstijd* van Maartje Wortel.' In: *nY* #28. Geraadpleegd van <http://ny-web.be/long-hard-looks/geen-enkele-tijd-veilig.html>

Vries, Joost de (2014) 'Huisgenoten.' In: *Vechtmemoires*. Amsterdam: Prometheus, 205-218.

Krantenartikelen

Fortuin, Arjen (2014, 19 september). 'Generatie Ik? We doen na wat iedereen doet.' In: *NRC*. Geraadpleegd op zondag 15 april 2017, <https://www.nrc.nl/nieuws/2014/09/19/generatie-ik-we-doen-na-wat-iedereen-doet-1419419-a1208312>.

Heijden, Chris van der (2015, 18 maart). 'Van medeleven naar medialeven; de gemediatiseerde mens.' In: *De Groene Amsterdammer* 139 (12). Geraadpleegd op 5 mei 2017, <https://www.groene.nl/artikel/van-medeleven-naar-medialeven>.

Koelwijn, Rinskje (2016, 9 januari) 'Wij zijn gewend aan veel meningen.' In: *NRC.next*. Geraadpleegd op 15 april 2017, <https://www.nrc.nl/nieuws/2016/01/09/wij-zijn-gewend-aan-veel-meningen-1577593-a1280239>.

Noort, Wouter van (2016, 29 juni). 'De vier grootste mythes over millennials.' In: *NRC*. Geraadpleegd op 5 mei 2017, <https://www.nrc.nl/nieuws/2016/06/29/de-vier-grootste-mythes-over-millennials-2843767-a1504032>.

Obdeijn, Laura (2017, 19 april). 'Voor millennials is Amsterdam de beste stad om te wonen.' In: *Het Parool*. Geraadpleegd op 5 mei 2017, via <http://www.parool.nl/amsterdam/voor-millennials-is-amsterdam-de-beste-stad-om-te-wonen~a4488495/>.

S.N. (2016, 3 februari). 'Een millennial is snel verveeld.' In: *NRC.Next*. Geraadpleegd op 5 mei 2017, https://blendle.com/i/nrc-next/een-millennial-is-snel-verveeld/bnl-nn-20160203-3_02_2?sharer=eyJ2ZXJzaW9uIjoiMSIsInVpZCI6ImxhY2hlYmVramUxOTk0IiwiaXRlbV9pZCI6ImJubC1ubi0yMDE2MDIwMy0zXzAyXzIifQ%3D%3D.

Vleugels, Anouk (2016, 7 mei). 'Geboren tussen 1982 en 1995? Dan ben je lui en narcistisch.' In: *NRC*. Geraadpleegd op 5 mei 2017, https://blendle.com/i/nrc-handelsblad/geboren-tussen-1982-en-1995-dan-ben-je-lui-en-narcistisch/bnl-nrc-20160507-3_14_1?sharer=eyJ2ZXJzaW9uIjoiMSIsInVpZCI6ImxhY2hlYmVramUxOTk0IiwiaXRlbV9pZCI6ImJubC1ucmMtMjAxNjA1MDctM18xNF8xIn0%3D.